नानिविस्तरः। प्रक्रियाकौमुद्यां इकुकृरूपसिद्धिं विहायप्रथमतः मेङ्गाकरणेकारणमाह तदेतिनातन्त्रतन्त्रयोमा
रस्वतप्रक्रियायांसम्यक्समानसवर्णदिव्यवहारंज्ञातुंनावदोमंज्ञासंत्रयन्ते। अइउऋटप्रथम
वर्णत्वनोतंमकेतिकंपदंसमानाःइतिप्रथमाबहुवचनोतेदिपदमिदंस्त्रं। कार्यहुयोविधीयके
ऋतेनअइउऋटसमानाइतिसूत्रेण। प्रत्याहारयहणायवर्णःपरिगण्यतेतेषांपरिगणितवर्णानां
समानइतिसंज्ञासमानसंज्ञा। ननुअइउऋटनसइतिसिद्धेतेअइएइओङौअऊवऋरंट
लोइतिसूत्रैःअयूःइतिसंधिप्राप्तःतथावएऐओअउइत्यादौसंधिर्नकृतःतत्तत्स्त्राणांमसंगतत्वाद
नानिसूत्राण्यादायव्याकरणंनोनमःसंभवति।तत्राहनैतेषिनिपतेभउक्तवक्ष्यमाणेभ्यस्त्रे
भ्यःसंधिर्नुमंधेयो।नकर्त्तव्यःकृतःअविवक्षितत्वात्नवकुमिश्रेविवक्षितोनभवतीत्यविवक्षित
तस्यनाभवंतस्मात्रएतेभ्यस्त्रेभ्यसंधिर्नविवक्षितःकिंतु।प्रत्याहारयहणायवर्णिगण्यविव
क्षितमेत्यर्थःकिंचसंधिःकर्त्तव्यइतिकस्यनोद्यःकिंतार्किकस्यवैयाकरणस्यवानाद्यःतार्किकस्य
वैयाकरणस्यतुसाराभिज्ञत्वादुभयंपरिहरन्तोविवक्षितस्त्रिनिपतइहसूत्रएवार्थेविवक्षितएवसंधि
र्नभवति।नाविवक्षितःइतिनियमाद्व्याकरणानामनर्थहेतुः।अमुणिनिवक्ष्ये।अइउणइतिसू
त्रंवक्ष्यमाणम्।अवर्णइवर्णेऐइतिकुमारेपि।ननुवर्णसमाम्नायेकानुबन्धानांग्रहणंनास्तीत्यइउ
ऋटइति

२

कंपदंस्यात्किंचव्याकरणेरतःशब्दानांनिषादकोवाव्यत्यादकोवा।आद्यपक्षेव्याकरणेरनिष्ठोशब्दनि
र्णयेव्याकरणस्यशब्दरूपज्ञानंशब्दनिष्पत्तौचव्याकरणेनसिद्धिरितिइन्द्रेनरानरायणेनत्र
युष्मद्विषयकमंगीकृत्यनरायणायनमस्तस्मैलोकिकेतिलोकेनरालोकिकानांसंबन्धेप्रयोगाश्चतेषां
निषादित्युच्चारणस्येत्यादिहहव्यवहारप्रसिद्धप्रयोगाणां।युष्मादनायव्याकरणंनोघटते।अतइत
रेनरायणायहरणेनलंगीत्यर्थः।आदौदोषंपरिहरति।संप्रतिसंबन्धंकारिकाकरणे।व्याकरणंमसमस्य
मात्रत्वादितिसंक्षेपतः।रूपंचार्थोवाचकोवाचकोवाचक

मात्रा द्वितीयावत्यसो वेदयुष्टतीयावत्सरेषु ऋवावनऋलऋदिमावृकाारएधाऋऽऽऽ

तेनदृश्यनेनदर्शनमदर्शनंवर्णविरोधीलोपस्तस्यतेवर्णान्यायसूत्रविरोधोयस्यसःएकंवर्णंविनान्यायत्व
न्यस्यान्यंप्रतिबध्नातीतिवर्णविरोधिमित्त्वंभवति।घोवर्णसमागमउच्यतेत्रात्रुवऊवतिसःसमारे
सःस्वरानन्तरिताःस्वरेणव्यवहिताऊचुदृढुपवर्योऽच्यतेऊनाकवर्येणएवमन्येपितेषूकार
पंचवर्णपरिग्रहार्थःऋवर्णस्यचउच्चअरेदोनसाकेतिकंप्रथमावद्धुस्वनाःतत्रिपदमिदंसूत्रंएदो
दितिनर्यग्रहणंतावन्मात्रग्रहणंघीतन्तोश्नुतेनभवति।नामिनास्त्रानेएकादशेभवतीति
नामिस्थानकऋकारस्यारूवर्णःस्यएऐवर्णस्यउयूवर्णःओरेअसाकेतिकंप्रथमाबद्धुस्वनाः
तत्रहिप्रथमातपदत्रिपदमिदंसूत्रंअकारस्यआदेःऋवर्णस्यारूवर्णएकारकोरेकारःतत्स्था
स्वरादिष्टिःसंज्ञाभवतिकःअत्रोयःस्वरनकेवलमत्यस्वरःवर्णश्चकिंसूत्रंतदादिस्तत्यस्वर
आदिर्यस्यसचकिंकेवलोत्यस्वरएवादिर्मुखंकःअथेःपथकःतत्राहअत्याद्यवर्णिमात्रास्यूवमि
त्यर्थः।असंयोगादीतिसंयोगआदिर्यस्यसःसंयोगादिःपरोयस्मात्सःतसंयोगादिपरःअसंयोगा
दिपरःसंयोगान्तस्यारविसर्गीपरस्तान्तंसंतियस्यऋस्ववर्णस्यतल्लघुरुच्यतेविसर्जनीयस्वा
रसंयोगपरेऋस्ववर्णेऽकरुच्यते।दीर्घःवदीर्घवर्णेपिविसर्गीस्यात्तथाश्वरास्यसंयोगश्चएतेपरेयस्यसा
सुषनासिकेतिउच्चार्यमाणेऋनासिकउच्यते।ऋणनडमइतिइतिसंज्ञाप्रक्रियया॥अधुनासं

धिरुच्यतेसंज्ञाकथनानन्तरंअधुनासंधीस्तत्रइतिसंधिःकथ्यतेऽसेकेतिकोःप्रथमेकवर्णनानेत्रिपदमिदंसू
त्रंइवर्णइतिवर्णग्रहणेनसमवर्णग्रहणं।तपरकरणकारयग्रहणंचतावन्मात्रग्रहणार्थमितिसेकेतःऋऌऋकारऌक
केतन्मात्रंलक्ष्यतेऋवर्णऌकेऌकवदीर्घप्लुतालक्ष्यतेऽसेःईसःस्वरादितिसूत्रात्स्वरादित्यनुवर्त्ततेऽतएव
ऌस्वादिःस्वरेइतिसूत्रेहिस्वनुवर्त्ततेऽकवेऽकबाइतिखसेवपाइतिसूत्रात्रमनामवर्त्तते।ननुअकारस्यदकारए
वभवतिनान्यइतिकुतःतत्राहसवर्णेतिअकारदकारयोःसवर्णत्वंकुतस्तत्राहदर्यइतिएकर्यस्रुत्वात्दद्धू
ऊष्मान्तयइतिस्थितेःसोयोगःतस्येतिसूत्रेणपदंतेस्थितंतेनयकारस्यदलोपोनशकनीयंसोयोगःतुस्येतिसू
त्रस्थाविकसंयोगविषयंतेननस्वरऊष्मायोगःतस्ययकारस्यलोपःस्यादकारधकारयोर्यथासंख्यंकव्यंव्यं
थासंघेनबाधकारस्यदकारोवक्तव्यःस्वरहीनमकारयरेणसंज्ञाशास्त्रदद्धनयोगोरेऋत्रइतिस्थितेऽस्यस्वरो
ऽईइतिरेफहकारवर्जितइति।रायोपोहिःस्वरहीनत्रयोनाशीलऋतेतिन्यायात्रवधादद्वइत्यकेदेवदत्तोल
क्ष्यतेतथाप्यत्रैकदेवदत्तमारणेनसमःस्वर्णेऽत्रैलक्षणीयाऊलक्षणिकायेनरेफमोदीर्घ इतिगोकर्णनन्तुउवमि
त्यादिसूत्रेस्वरपदंनास्तिहस्वोकवंवाधाकिंचेतनत्राहअन्यत्रापीतियत्रस्वरेतत्रस्वरेसर्वत्रयंदीर्घतरस्यानुहस्वि
नत्वनुहस्विकवंनस्मिन्नस्मिन्नूस्वरेतनत्वदकवंनलिंतेतत्राहयंधेतिसत्यूवोपयोगिनःतत्रास्मान्निर्लिखय
तेऊनत्रयस्वयस्वनयात्रयस्यसाभावोऽयस्यस्वेयधस्यऽयस्वतःदैवस्वयंतस्मात्रउसाकेतिकंप्रथमेकवव-

मानं। द्विपदमिदमस्त्रं। हसे हृमः ऊवे ऋ ॠ। स्वररहितानुष्ठवर्णाः ऋमोकेतिकं। एवमेतं। ॡमोकेतिकं एवमेतं। एमोकेतिकं। प्रथमैकवचनांतमव्ययमोकेतिकं। गवादेः अवर्णागमईतिपद छेदः। गवादेः परे अआगमो अ क्रादेः परे। वर्णागमईतिअवर्णो गो ऋ इत्यागमने आगमनमितिविधिकर्त्तव्ये नलोपः स्वरेतः गोअ ऋ इतिस्थिते गवादेः उअ इत्यस्वरहीनसवर्णागवाद्यः अयंशौ वाना यंने एवरूपः गोअ ऋमितिवियुक्तः ऋतिलोपे गव्यतयः परे गोअ ऋ इतिस्थिते वर्णागम इत्यनेनअकारलोपः गो ऋ गो ऋ इति। प्रकृतेतिस्थिते गवादेः। उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इतिस्वरेषु कविदिति गवामित्यत्र वा गो इतिः यथेति अध्वपरिमाणे क्रियायोगे वा योगेतिउअ इ ग इतिः स्थिते गुणं एकारः केतिकं। ऊमोकेतिकं। ऐ ओ तौ पदत्वात् ते। एअ ऐअ ओअ औअ। वृद्धआदेशः इत्यादयः। ननु इत्यादिसिद्धौ सत्यां अहणादाद्यस्यविधिर्नवर्तीति तेन राज्ञ्यामित्यादिषु अट्टनाववर्तते किंसर्ववर्तनवर्तते नवेति। तदाह। रहिछ इत्यत्रषवकार्यः छेदसीतिछेदसिविषयेतुषन लोपत्वाज्जातेर्मन्यापिसधिर्नवर्तते इमेमखेइतिस्थिते एअ ए। द्वौलोपौ यश्रुतेइमेषतिएदोनः एरचीनतेअ नः इरचीनतेइयश्वरे सवर्णदीर्घइत्यत्रयमपिप्रतिषेधतत्राह बहुव्यापकंसामान्यमल्पव्यापकंविशेषनबहुव्यापकेनसामान्यस्त्रेणसवर्णदीर्घइत्यल्पव्यापकेनविशेषेणबाध्यतेकिंनत्राह। सामान्येतिऋषवाव्ययोर्बहुलोपेनपरेणत्रामन्त्रेण। इवर्णस्यबाधोदृश्यतेऽइहोदाहरणे। परेणेतिस्त्रयापवादेऽयायनत्वमवर्णइत्येवकरणवनइयमितिदधिहअसाकेतिकं। ऐसाकेतिकं। ओसाकेतिकं। हलादेरित्यादिशास्त्रात्रअदशाद्वेर्नटिलोपे ५

विवक्षितसंधिर्लभ्यतेतदुदाहरणान्याहाकानाजनपदनामभ्यक्रमंधुक्रमलान्यटतीतिऋलटाखेरणिइत्यादिहलईषाअत्रान्यस्मरेष्टमनसईषाआकारसकारोटिःअइएइत्येतन्मादवर्णोन्त्यवर्तते। एसाकेतिकं। ओसाकेतिकं। ऐसाकेतिकं। ऋसाकेतिकं। मसम्यक्। कविदारः। कविदित्याद्यनिवेशेतिअवर्णऋवर्णपरेसहआरनवति। ऋणऋणं। अद्विदीशेऋतेऋणआऋणमितिस्थिते। कविदारितिआडिएवआत्मवर्णोद्यणोहिःस्वरहीनाऋणाणिऋणायाआममतान्तऋणमित्यर्थः। इतीतेनअनिशेषेणनऋतःशीतालोइसाकेतिकं। ए नवस्कारइतिस्थितेसावर्णेनतिलकारस्यहिरावेशेकारस्यवर्णेनसहसवर्णदीर्घत्वेनवस्कारएसाकेतिकं। ए एसाकेतिकं। ऐ एसाकेतिकं। ए ऐसाकेतिकं। ए ऐसाकेतिकं। ए ऐसाकेतिकं। ए ऐसाकेतिकं। प्रथमैकवचनेतेवर्णेअकारउष्टोत्रोर्वाअकारउष्टोत्रोरोकारेपरेसहवाउवर्तते। समाजेयतिः एकेउअअविवोष्टः विवोकारोउष्टोयस्यासौविवोष्ठ्यस्तस्यवोतुथउतुमाङीरः। इतिस्वरसंधिः॥ ६॥ अथस्वरसंधिनिरूपणेनतरयरूतेर्यंप्रावस्तेतरूपेवनवनप्रस्तुतिनावः। अमीरोगोस्यामीतिअमी इनोअमीसंधिप्राप्नोति। अमायातिनेत्यत्रयंपदं। अमीसाकेतिकं। एदाअदसोऽमीसंधिनप्राप्नोति। ये साकेतिकं। एपदनिषेधविधायकं किंऋावर्तेकिंमणीवादिमणीवदपतीवरोदसीवद्यावाष्टिव्यौ। आव अव अमोकेतिकं। एकस्वासौस्वरश्मोपिनिपातएवसंधिनप्राप्नोति। आतिरस्कारेउसंबोधनेआकारोणिनपातः इति

DR BHAU DAJI

विशेषण आङ्: व्याप्त्यर्थ निघा: वो क्रं: इषद्दर्घ किमो यो गे मर्यादा जि विधौ चयः एनः मानं इति विद्या। द्याक्य स्मरण मोरडिनौ। निपातः इत्यर्थः। जि विधिरभि व्याप्तिनियमः ईषद्दर्घ आ अभि उत्सो किया योगे आङ् हि परिमर्यादाया आ अया वृ अभि विधौ आ अयं उदकानां नदीप्रियेषमनुवर्तते। वाक्ये आएवमन्वये स्मरणे आएवं किलं तत्। न नुदेवदत्तः इतिवाक्ये रूपं अवधुत प्राप्तिरेवनास्ति तत्रा हारादिति वकारः नूनिर्णये न गा नरोदने विचारे अथ स्वदामी दुपरिस्वदासीत् नि नैश्चिन्ये अरेइति॥ इति प्रक्रियावचः॥

इति प्रक्रियावकथनादनन्तरं यदा नेवर्त्तमानाश्चपाइत्यन्वयः यद अवधडवा वाक्यथा वाक्यथा प्रत्ययमवधिनत्रमे नविकल्पे इतिकथिनौ। नदामात्र प्रत्ययेवा आत्रमित्येकमे वरूपं। अन्यत्र नावामीयनईतिवा द्यात्रं। नामात्रं। ऊणादिकोमावेप्रत्ययः नवेकस्यहकारस्यएवऊआ। केनकमेण नवतिनत्राह यद्यग्रीश्चतियद्यग्रेगश्चणेनिमित्तेसत्तन्तस्यद्यग्रेगऊआ नवति। हकारस्यतवर्गस्याधकारः कवर्गेधधकारश्च तुर्घा नवतीतिवद्यग्रेग्रहणमुहोतीत्यादेऊहोश्चुः इतिस्त्रेणएहकारस्यचवर्गीरेशेप्राप्तेचतुर्घप्रतिषेधार्थं वाक्येतुवद्यग्रेग्रहणं नदुहदिहिइत्यणिनवतीत्यर्थः। स्त्यएषेकवचनेनात्मनेपदस्यस्थाधधातोरेवग्रहणं नतुसकर्मकस्यइत्यर्थः। नतुसकर्मकस्यऊस्चएवमन्यत्रापिकविरूपेऽदृष्टंपश्चनाश्रितिवक्तव्ये श्रुनिरितिचडुवचनेनकारयोगेकविच्चुवचनेनवतीति। स्त्रवचिन्नुनमशानोमिनां

शौकः वरतिविसर्जनीयस्यसः नेत्यवयपदेष्वनिरितिवक्तव्येष्वनिरितिवडुवचनोपकारश्चवर्त्तमानेगोवृनापि कविप्रयोगेवरपदेऽवाधोश्चिनेडुवक्तव्यविसर्जनीयस्यसः श्चुनिश्चुः श्चिनेष्टनवर्गस्यप्रत्ययगेनाऽनारिति नकारस्यलकारादेशोभवति। नवालिश्चनीति। पानुनासिकोवारणं कथं नवारऽत्रतस्याऽनिरेफवर्जिनात्र नल्लाभवलाहिप्रत्ययेऽभवतीतिहिप्रत्ययेदोयेषोनेहिप्रत्ययेदा। केतेमानुनासिकानिरनुनासिकाश्च। तेनेषुमध्येमानुनासिकलकारोनकारस्यमानुनासिकस्यभवति। नेत्यवयपदं। लोःमकारनवर्त्तमानेयोअकारश्चवर्त्तमाने नमेनमाबाधपूरनः मकृतेनोटिलोपः आदेवकृत्यः किन्नादेनेइत्यर्थः राजन्नूचिन्नइतिस्थितेनलोपः गमकृतेपदनशब्दस्यपदान्तेऊतीत्यनुस्वारः स्त्रोःश्चुनिश्चुरितिवेत्यवयपदं ऊवानूस्वर इतिस्थितेवकारलोपेऽपदस्यत्वान्नत्वेनपवर्त्तमानेनपदान्तेनकारेनुस्वारः स्वपाइत्यः स्वरहीनः न

जनसंधिना अघव्यंजनकार्यैकघनादनन्तरकवर्गेणवर्गयोगेसंधौतस्मिन्नुकपक्षेत्कारणमेवअर्घः प्रयोजनंयस्यो
नाऽकारणाद्वीपकैकः करोतिकःपचतिवाऽकोपतिरितिविग्रहेनञ्तत्पुरुषेलोपेसहादिःमवाक्यमिति। रिति
स्तिनः आर्विसर्गः ऊधोऽक्षणावाचावाक्षणिरिन्नासंज्ञा। तत्रादावंचसत्यादयःसंज्ञावाचकाशब्दाःसंज्ञाशब्दा
निपातादेवसाधवोज्ञेयाःअरात्रिश्वरात्रादिवर्जितेस्वरेफादिवर्जितेनञ्शब्देऽकारआगमोभवति
अतःअतिऽःअतिपरतःअकारेपरेस्वरेयत्रनाम्रवर्णात्परस्यविसर्जनीयस्यलोपोभवतिस्वरेपरे। नोमःइति
आद्यमयत्नेनाप्रत्याहारेणनिर्दिष्टः। अघोनाघवृन्नपापिनूनन्नूबलावेपिरेफोदृश्यते। तत्रनञ्रेफकेतिरे
फघक्रतिप्रत्ययस्यकारस्यलोपेविसर्जनीयस्यवारेफोजवैतिरवपेपरेरेफघक्रतिकारणंयस्यत
स्मात्स्वरेषष्ठ्यकवचनांतस्यनःइतिरःइतिरेफः। मश्चएषश्चमेषतस्मान्मेषादित्यंगंतत्रादिकिंसएषइति
शब्दःस्वरूपेवर्तसएषनाद्यैविवक्षितत्वाद्विसर्जनीयलोपोनविधीयते। किंवातदेतदोर्विकारोसएषनाद्यो
विवक्षितत्वात्आद्येसोवर्णादेत्यःएषोऽत्रएतइत्यनेनएतइत्यत्रापिलोपप्रसंगःसोत्यकमीणेआद्येत्यस्य उत्तरपद
इत्यस्यायोघात्रियुगएषहिनीयेतस्मच्चएषश्चमेषमेविवक्षितेलोपेकृतेनदेनदुतस्मान्नदेनदोहमइ
तिसत्वंस्यान्नस्मान्नूमेषादित्यघटमानामहिता। तत्राघटमानामंगीकृत्यपरिहरतिमेषादितेमे
षादितेसंहिता। अघटमानपिआमस्यवचनेदुष्टमपिकिंविदिहेमत्वयतीतिन्यायात्मत्रकृतस्य
ध्यधोनोधव्यायधिरेवअर्थःप्रयोजनंयस्यःसानसाकस्मिन्नुक्तोके। ओषदोऽरधीएमइत्यदोकस्मि

निमित्तेपादस्मरणेपादस्मरणार्घा। म्एषःआदेलोपेऽतीतिनियमेनतिपादस्मरणार्घा। मंहिष्ठकस्मिंश्चित्यर्थेक
विःदघटमानोपिसंधौनवर्तीतिस्तवयेनसूत्रकारेणसेषादित्यघटमानःसंधिकृतइतिअविज्ञायःवेदेनन्मूलत्वा
णादोषविशेषाभावाद्यदुक्तमितिअतःकारणात्समानरूपत्वादेसेषामित्यादीनांघत्वेगाणामदुष्टत्वज्ञानत्वाएत
देवंवर्णयंतिःकश्चिदितिःकश्चिदप्रातस्यप्रवर्तिर्नवर्तिःकश्चिन्प्रातस्यस्तत्रस्याअपवर्तिर्कश्चिद्विनाकरोतिदेन
विकल्पःहसःहःसःइत्यादौकश्चिदन्यएवविसर्जनीयलोपेयत्रमन्यदेवनवतिःइतिचत्रविधवाकुलकंबकुपकारवि
धेस्तत्रस्यविधानंबहुधाममीऋक्षिवर्याआचार्याचवदंतिसःइमाइतिस्तिनेः आदेलोपेपञ्चसंधिनिषेधेपिकश्चिद्य
वर्तिःअइएसेमाऽमिआदेइतिस्तिनेः नामिनोरप्रातस्याप्रवर्तिःनवयोगविनागोदृश्यःनामिनोलोपःनामि
नपरस्यविसर्जनीयस्यकश्चिदन्यदेवपरेलोपोनवतिकश्चिदन्यदेवइत्यस्वरेऽमस्मादादेर्जोमेषामित्यत्रकश्चित्प्र
वर्तिःवर्णागमइतिकश्चिन्नवर्णागमःकश्चिद्वर्णविपर्ययःनसाधोरापरेऽवर्तनंकोवर्णविकारनाशो। तथाधीते
तदधीतेत्रायेनअन्यथाचार्थेनयोगोभवति। तदिदंचविधानिरुक्तोविधिनवेदनविशिष्टरुक्तेनविनाकर्तुमनसस्त
गमःविवक्षकस्यमनसाज्ञानंकश्चिन्नवर्णविपर्ययःविसर्जनीयस्यसःलोपइतिःस्वरहीनेचपाठेऽवर्णेपरेछकः प्रष्ठआ
त्मादीर्घस्यह्रस्वत्वेकृतेःअत्रोक्तरीतेविसर्गस्योकारःपश्चान्नउवर्णविकारःदीर्घस्यह्रस्वत्वात्प्रष्ठोमानप्रशंसे
प्रषनूउदरःनकारनाशःउउप्रषोदरूपन्मेवचिवोचःअवर्वर्णेपरेणेत्रेऽवर्णलिंगाद्वानपिलेदित्यत्रापिन
नेरन्यधात्वर्थेनञ्कर्णेमसंबंधः॥ इतिविसर्जनीयसंधिः॥ पदानांसंहितादादायसंधिर्दर्शितःअथदानीपरश्च
नार्थविवक्षेःप्रकाशयतेविनाऽथनेकमीदृशीअत्रयःविवक्षेःसाविवक्षेर्द्विधाएकस्यादिःपरात्यादिर्विना

मेनसर्वे मामसर्वैः नम्मैमामसर्वीया मामेनपरः मायपरः नस्ते मायपरायाः प्राक्सावराः सर्वादीनीनवानाऽऽयि
ऽयात्मात्मिनो वावक्तव्योपरस्मात्परान्नइत्यादि। अकोविकल्पप्रसंगेनाह। प्रथमेति। प्रथमश्चरम
मश्चनयश्चअयदव्अत्यय अर्थश्चकतिपयश्चते मश्चतेषोऽपि श्वादिष्वणि नस्यापि नमरा इस्यत्र
धमादिषपिपा नत्वनेमेनेमाः विशेषइति प्रथमादयोयुष्मद्विषयलिंगसंख्याविलिंगाएवनयाय उविन्य
नयोः प्रथमादिष्वपुष्मएतदेतावोद्विनयविनयादिराहनाऽसौविकल्पेनेकारविधानार्थंहयाः
प्रजापत्याः त्रयोदेवाः हयेत्रयेपिनद्वितीयाइत्यत्रऽकृयोः नेनाद्वितीयाः द्विनौद्वितीयाइत्यादिनौयस्यनाय
अत्यथोनम्यत्राऽस्यडिऽकृडिद्वचनेशअनेनैवमद्दिमिश्वकर्त्तव्यामासम्यलोपोवामासत्राऽस्यअकारस्य
लोपोवानवतिसर्वविभक्तिषपरतऽस्येयः सेलोपःस्यादिविधौमाः मामत्राऽस्योमासंबंधेऽर्थेवमामोमा
मसोविधेः आदेबमाम्यामितिपंक्तेमायः मासोमामाऽइत्यादि। असोकेतिकएद्विनौयादिवचनोतैमनुऽ
स्वेनेवाप्रयोगमिच्छोः सऽइतिदीर्घकरणंकिमर्थंतन्नाहाऽआएद्यतेऽर्वणसहेतिदृश्योलाघवायऽस्वकर
णेसवर्णदीर्घःसहेतिगौरवंअऽवाआचइत्यनेनऽस्वकरणेएकशेषःस्यात्ऽइतिदीर्घकरणंएसाकेतिकंएए
ओसाकेतिकंएएमासाकेतिकंएएनासाकेतिकंएअस्यियाऽइत्ययस्यसडिऽनास्मिन्नऽइतिऽस्यलोनोशीलऽक
तेनिन्याऽयेनाहाऽडेःऽइतिषष्ठ्येकऽइसाकेतिकंएऽनएसऽडिनाऽडेसऽइत्यनेनऽकुःएनैरेवदेरराऽस्यऽकोः हरि
शऽइत्यत्रविसर्जनीयस्यडासाकेतिकंएसऽअधःविसर्जनीयावर्त्तिनस्यऽकादेशीयःआदौआदेशःरेफस्य

रक्तीतिनिर्देशोविपर्ययेणयद्यनिर्देशेसाकेतिकंएवचनंऽकुःपुष्मदस्विशऽइत्यऽएकारग्रहणंनऽअनेवतृतीया
तिषष्ठ्याविनऽत्यनिर्दिष्टस्यऽकुःस्यादेशोऽइत्ययआदेशोनतदेवमनशऽइत्यऽत्यादेऽकारस्यऽइत्यऽडादिप्रयोगसिद्धये
माहाद्विवचनेतिऽस्वइकंकरणंदीर्घनेऽकुनेपिऽस्वरेयोनास्तिघातनादिप्राप्तिःस्यात्तदाऽबहुवचनेदापासरिपप
त्योरीसनीदीर्घकरणंस्वरेइऽकुएइतिसिद्धेनेऽकारकिंकार्यंधीःसवर्णइत्यसत्याऽकुपिप्रयोगसिद्ध्यर्थमाहाऽआ
गमेतिआगमाजायन्तेत्यागमाऽतदन्तिनऽवतिऽअनईगन्तवःसरिवनावानरणेतिश्रीरामायणेऽन्यत्र
पतिनाऽतहेतोधर्मज्ञाऽस्वसरिवइतिसिद्धेनेइरोइनडिटेःईकुस्वरहीनस्यसरेर्योपनिशऽइत्यऽकुयाप्र
वमादितीयाःपरयोहरिशऽइवत्रज्ञानत्यांष्टतीयादीवित्रऽकौपरतःसखिवत्सखतपतिशऽइद्विवेधःऽअमा
मोमसमाःसातश्चमत्रकस्येयंवत्सोनशाहपतिरितिऽसमासेवहीमानएवपत्यापत्येइत्यादिःयतएवंन
तोनादयइतिनवीपेहरिशऽइवनोयइत्यनिषायऽमाकेतिकंएवचनंस्यादोत्रिआऽइतिस्तिनेनुटस्वार
ईनाषष्ठीनिर्दिष्टस्यान्यस्यापवादःऽकुसिनेवेतिनतोवडुऽअरुरेवेयऽकुरयाऽदेशविशऽइत्यऽस्यस्थनेप्राप्तऽ
स्यापवादमाहाऽडिदनसोनिडिकार्योडिकार्यधीर्नोभूऽभ्नीणत्रयाणांवरित्येकवचनेनिर्देशान्ऽअयमा
मएवऽअवइनेनत्रीण्यनेकानीतिमतित्रीणांप्रियाःस्त्रियोयेषांनेषांप्रियत्रीणांस्वरादौविनऽकौपरतोविशेष
ऊच्यतेऽत्रेत्ययंयएदधातोरवयवःसयोगएवोयस्मादीकारोनास्तियस्यासऽइकारोनास्तिनदंतस्य
ईकारेणतस्यऽकारेणतस्यवऽअनेकस्वरमध्यकारबकारोऽवऽस्वरेपरेकिंऽत्रावर्जियित्वाकोवर्षीऽ

इत्यादि नन्वत्र स्त्रीलिंगस्त्रीलिंगयोः कोविशेषस्तत्राह स्त्रीलिंगत्वान्निमाङ्शम्ङ्इतिस्त्रिते अमन्त्रयोः शमिथो र्विभाङ्
इतिस्त्रीलिंगाः॥ अदेतिस्वरान्तस्त्रीलिंगकघानेनरनञ्समकलिंगाः शङ्खाघमाढितीयैकवचनेअतोमिति स्वरमाह।
अधौ धोपरेनञवति। नञुअमाअमूविधानेवर्धतत्राहअमइतिलुप्ताद्यत्यधीमिति नञ्यकाच्यमालुप्तम्
मितिस्त्रेणत्राप्तस्यलुगेत्याहत्यधः अमोयहणंकृतेअमोअग्निधानामित्यधीनञुतघापिलुक्पक्षेनत्राहस्यमाहिति
सिमाहत्यधीदनादेशजसेवामोलुमतीत्यधिकारात्। ऽअमाकेतिकप्रथमैकवचनेऽईमितिदीर्घकरणंव्यर्थंलघुनापिका
र्यसिद्धेर्बृद्धसंज्ञातीत्यत्रोक्तात्। लघुनापिकार्यंमहिंयत्रयुक्तंकिंतुनेतत्रसर्वादेशार्थंयथाजसीत्यत्रसर्वस्य आदेशा
सएवअर्थःप्रयोजनंयस्यसतथा। युक्तारातिलघुनापिकार्यंमहोशेदीर्घःक्रियतेबहूक्तरश्मीनाहत्यते। नसाकेतिकप्रथमा
उपधायानञसमकेमोपरेस्त्रीलिंगघल्लिंगयोर्धिवर्तितेषुपरस्त्रीलिंगेषामामोनाम्नामानंनामियरोत्रघ
पिलिंगेषुसाधारणेपक्षानासर्वादेयःसर्वादेर्द्वितीयत्रतृतीयेचषष्ठसप्तम्योकलशाकूवधूवधूतीयादेशवधूनेषुयत्र
नामन्यादीनांविशेषमाहुःस्त्र्यादेरितिधिवर्जेहेअन्यस्मुसाकेतिकप्रथमैकवकारउच्चारणंघंइङ्गउश्चऊङ्घा
सूतेषांसूत्राणांधोविधयेउक्तेर्घअन्येषांसंज्ञितेमाहेउक्तमितिमबोधनेनिहतिमाधादिनिरूपार्थंसंबोधनेबहुवचनः उ
शनेसःउशनसशब्दात्रिरूपंवष्टिकामग्रातकिंतेत्रिरूपंसांतेनांतेनसाष्यदंतनकेवलत्रिरूपंवष्टिइगंतेनञव
केगुणंयविष्टकिंबहूनांमाधादिनिवरिष्टंश्रेष्टकेषांमध्येवाघपदंव्याघपनृणांवेदेषांऋषीणांतेनसाहतेषांश्रेष्ठा
कैतिकंप्रथमैकवचनेयवयपदंशमूआदियस्यतादेःसतादिरेवशशादितिनिअनुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः
सविनःनञुनापिनःस्वरेऽत्यनेनेवलुमूप्राप्तोअश्वाश्वस्तीमितिञनर्मू[illegible]लिधानेव्यर्थमित्या

११

शंक्यंदीनस्त्रियामित्यादिनानदिश्रामनीनदइत्यर्थेञनर्थेविधानादिनीयत्रशब्दादेशब्दस्यादेरितिनलुप्ता
यविज्ञानोबहुव्रीहिःलघुकर्णवृन्दउपधायाऽतकपधानृतस्यवेत्यत्वयंपदं। ऽओ अकारस्येतिनोतस्योपधायाअकार
स्यनञसमकस्यश्रामणिहेश्रामणेहेश्रामणिउक्तःसुभानेनेतकऊङ्सुक्नामयंनञुपकलिंगंबहवोवाजवतिदोस्व
रेयरेयाश्रमणीशाईनिस्तेस्थोवाश्रामणिपदेनामिनःस्वरेधश्रामिणिनायाःश्रमणेनेसुस्त्रियाःस्त्रिणेपदेनेष
त्वेस्वयनुवेःस्वयंनुनेःयववल्वेयवल्लुनेःइत्यादिनामीस्त्रेणबहुवागमस्यहितेआमिदीर्घेत्रितिनोविशेषमा
हाऽअमनस्यामिदीर्घःइतियाश्रमणीनोवारीणावधूनोवधूनाइत्यादि। हेमधुकहेहेकहेकऊकाकऊणा॥ इतिस्वरांत
नञसमकलिंगाः॥ अघेतिस्वरांतनञसमकलिंगस्त्रीलिंगशब्दकघानांनरादसोनाशब्दोऽयंतेपदांतेवेतिवेका
रऽईकाऽऊङ्रस्यसंबोधनांतस्यऊकारेबलक्षणेनेङऊङौइत्योदोनञवतिअघेऽऊङ्हेसखीइतिस्त्रितेमेदित्यानूऽमा
नमेङऊंतेऽवेस्वरहीनऽअनञुनुस्यावमुङुङ्हेअनङुनुदोदेघइतिधोधातोःप्रकृतेहकारस्यऊङेनाम्निश्चऊ
ढिकारस्यहकारस्यरेपपदांतेवेतिचकाराधावधातुसाधारणेऽनञोमध्येसप्तमीढिववचनांधातोःमकारढिशेषे
वपरेपवातेःचकारधातुसाधारणेस्त्रेभवणेनेदकारस्यधकारेवेत्यत्वंपदंअवपाने यथाःसख्येनघ
कारस्यगकारकंकारेणोभुक्तंगधुरंककारस्यषकारंत्यागेऽऊङ्तत्करजवतिगोभुक्षुगोदुहशब्दात्मधुलि
हऽत्राहस्यहःढपदांतेवकाराधावधातुसाधारणेऽनेजबाःमधुलिह्मोदुहादीतिदुहदुह्यदुह्यदुहलिहादहकार
स्यघश्चढश्चेवाभवति। धातोरितेनाऽनञस्वरेपदांतेवधवपढेआदिऽत्वंनोहलेपःवावऽनेमित्रमुङ्मित्र

षाणामास्त्री वाचकाः प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययाः नवा भवतः स्त्रियामित्येतेनैवाप्राप्तौ ङ्यन्तस्त्रियामित्यर्थमिदं ङ्यधिप्रत्ययार्थकथनं ज्ञापयति ङ्यधिप्रत्ययान्तादपि यथा स्यादिति। अत्रादन्तस्त्रीवाचकस्य प्राप्तः नप्रत्ययो न भवति। अनादन्तस्त्रीवाचकस्य तु भवत्येव। आकन्यकेत्यादेः प्रथमवयोवाचिवेनेत्यन्तस्य। यमनवनीतिमर्वितौ। गणकागणकेत्यादौ। अथ वागणिकेत्यत्र भवतः स्त्रियामित्यनुवृत्तेः स्त्रियामित्यर्थः। इह तु भवतेः स्त्रियामित्यनुवृत्तेरपि ङीषणत्वे नलिषिते। तेन भवतीति स्त्री। भूधातोर्डुपचि। प्रत्ययरूपेण ककारेण युक्तः अकः पुंसि पुंलिङ्गे। इयं कतिकेत्यत्र मेकः। अतः षष्ठीकः कापीतिकन्यकादौ न भवति। कारिकेत्यादौ आवतः स्त्रियामित्यत्र ङीरित्यनुवर्तते। तेन ङीप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकस्य। वाणः कृष्णस्यैषः अस्त्रीपुंवत्ककतीत्यत्र योगविभागः। इह इतीत्यत्र लोपः अस्त्रीपुंसि पुंलिङ्गे। हसीतानीशङ्खानीत्यादौ पंवद्भवति। केतेहसीतानीत्यादौ ङ्यधिप्रत्ययान्तादपि यथा स्यादिति। वर्गान्तवर्गान्तविलोलविदंतमित्यादौ। अधिधानधिधानीत्यादौ आवतः स्त्रियामित्यनुवर्तते। तेन केतिपाशेतत्रेत्यधिधानधिधानीत्यस्मात्। नो कादौ ङ्यन्ते न भवति। नन्वत्र कारग्रहणं किमर्थं तत्राह। निष्ठितेत्यादि। निपातानां निष्ठितेत्यत्र नञ्समेत्यर्थपर्युदासेन वर्तते। इति हेतोर्निपातनाम्नां कादीनां। नञ्समुदायोक्तेत्य

ईतअस्मिन्नर्थेधिरुदेवदत्तंजीवितेउपर्यादिष्वभिव्याप्योपरिअधिरधः॥तेनेषुरिवेषुडितोनेषुरिवेषुणा
द्युज्यामानेनेषुरिवेषुडितीयाकाचीउरहितस्मात्पर्युपरिपरोहिनोव्याधुम्याधिय
ग्रधाधीवेतिहत्यर्थेः अधाधिव्याधंनगरस्याधोधोनिधानानिधीवर्तेअधोधोनगरंनिधावानिधमतेनतस्मोन्य-
ग्रापूरणेवयवयोगेपिषष्ठ्यर्थेद्वितीयादृश्यते॥समयानिकरवानिदंतशत्रुरित्यर्थेनिकषायामेनिहितः शत्रुः
तीधोग्रामस्यानिकरवानिदंतशत्रुरित्यर्थेनिकषायामेनिहितः शत्रुः प्रतियोगेवीप्सायांद्वितीयायामेग्रामंग्रामंप्रति
सुलभेनैकमित्यर्थेप्रतियोगेसुलभेनैरूपकालेनिःकालोध्वनोनेरतंक्वेत्यत्रसप्तमीकालवाचकाच्चद्रष्टव्या
द्वितीयाग्रामेग्रामंपर्यटनिरेनरेअन्यथाग्रामग्रामंपरिधानेकोग्रामेकदेशेपर्वतःकर्मणीतिकिंयाग्रामंकटे
दीधेवर्तीयाजनपदेनस्तृकिंयाग्रामंकर्मणीतिनसप्तम्यन्तादुपधानेतिसकलकरेकंयाग्रामंप्रयोक्तरितिन
कंवृक्षंकलैरिवर्तीयाग्रामेनेतुग्रामेनकोर्थःकिंयाग्रामंकर्मणीकिंयाग्रामंकरणेकिंयाग्रामंहिंसनमया उपकारक
तस्मिन्नत्रेतिश्रीरामेणत्रारेणनिग्रहीतानरैःकरायेणविद्वीर्णःएकस्तेलोकरावणःतेनयुध्यतेलोकानूरौ
निरावयतेवालोकरावणःदानेतिसम्यक्प्रेयोवृद्ध्याप्रदीयतेयस्मैतत्सम्प्रदानंवनरंकरकंचतस्मिन्ननेन
राज्ञेदंददातिरजकस्यवस्त्रमित्यादौनभवति॥विश्लेषायतिरुद्योगस्तर्वकोविभागःस्तत्रविभागेयोवर्धिया
स्मान्नरविभागेज्ञायतेयत्रचूलनयावादिवर्तनंतद्पादानंचूलनतःपर्वतानुगंगाअधिकरणेद्वितीयाहि
एकारंअपश्लेषिकंसामीप्यंकंवेतिअपश्लेषिकंत्रिविधंएकदेशेदृश्यतेव्याप्यतेद्वितीयाद्वितीयेयोगाद्वितीयेति

यानभवतिसमासस्यविभागमाहासमर्थेतिनन्वसमर्थेद्वयेदस्यकर्मधारयानन्यतरादितत्पुरुषेतिसमासविधा
निसंबंधान्नतत्रसर्वपदादिप्रधानन्यायेनवाक्यमित्यर्थःतथेनयानिषादस्थपतिंयाजयेदित्यादौतत्पुरुषबहुव्री-
हिकर्मधारयप्रायोयत्यानिर्णीतेवाक्यप्रायेवाक्यानिकिंसमायेनतत्राहएकपदमितिअनेकपदानांपेक
पदंअनेकस्वरणंमेकस्वरंयत्रअथसंहितयाधिकृत्यजवतीतिदिग्योगेउच्चारेपत्रगोरवंस्यान्समासेतुउ
च्चारेप्रत्नलाघवंप्रयोक्तृनएकस्वरत्वमाक्षादाकृत्यादिवेदेपाक्कंप्राजिहृंअधिस्त्रीइतिस्त्रिनेअधिस्त्रियां
याहिनाक्तंलीक्तृस्त्रीअश्वाश्वमिश्रंवयोजातंसमानिसमायत्वात्स्त्रियमधिकृत्यजवतीत्यश्वपदंवियोदासी
तंनन्वसंहितेहत्राहेकिमुच्यतेनतत्राहअत्रचेतिनन्वयमयोगःसत्यमावद्यश्चतस्यसमर्थेकृतियावत्पदंएक
कपदात्परंतत्समासाइतरेनेनामसंज्ञायांनडुत्कंविधानस्यफलमाहानडुत्कंत्यादिनडुत्कंत्यितिस्वरेणभवति॥किंपृष्ठकादीत्यत्रकेचिदधिस्त्रिइतिकोर्धःस्त्रियमधिकृत्यजवतीत्यर्थःसप्तम्यर्थे
विनक्तिंकेचिदधिस्त्रिइत्येकमेवरूपंमन्यतेतिपिशब्दव्यर्थंहिनक्तंकरेअग्रेग्रायेत्यादिनिर्देशोयंअतिरिनियम
नक्तिलोपेएकपदाद्यदुत्तरंतदन्यत्रानतिकमेत्राजनुदात्तंवक्तव्यंवक्ष्यमाणंसप्रयत्नंयथाहृद्यंनडुत्कंयथाहृद्यंनडुत्
यथादेवदत्तस्यगावोधनमित्यादौनसमासःसर्वत्रसर्वेकिंरेवत्रत्रेत्यहसाधधिकृत्यत्रत्रेत्यंनसाधधते
यथास्वमित्यत्रयथायथंनिपात्यतेअतःअसंज्ञनतदरुत्वत्तोऽसंज्ञतेवजेयत्रेतिअतोग्रहणंपंचमाउ

तरेनरेणेत्यादि बहुव्रीहिविधिः प्रायेणेत्यनेन वाग्रहणात्क्वचिदन्यत्रापि दृश्यते कमलपाणिः पादमित्यादि वाक्यं कृत्वा समासः कार्यः इति समासः
हारेऽलुगित्युक्तम् अन्यश्चान्यश्चेतरेतरयोगे च द्वन्द्वः अनेकः द्वयोरुपरि तिष्ठतीति द्वयुपरिः अनेकः त्रयाणां पूरणः त्रितयः तस्य भावः त्रैतयं
तेन त्रयेण अन्यो न्यूनश्चान्यो न्यूनश्चेतीतरेतरयोगे द्वन्द्वः एकश्चासौ मितश्चेति द्वितीयतत्पुरुषः द्वौ वा त्रयो वेति अनेकोऽयं कर्मधारयः
द्वाभ्यां सहितः सद्वितीयः तेन सद्वितीयेन सहितः सद्वितीयः तेन सद्वितीयेन सहितः सद्वितीयः तेन सद्वितीयेन सहितः सद्वितीयः तेन सद्वितीयेन सहित

योयः लोविशब्दः स्वरोनवति अन्यपदविषयेहोपि नित्यसमासः स्वपदविषयेहो नवति अश्वपदविषये पि नित्यसमासः ७ स्वपदविषयेहो नवति। अश्वपदविषयेहोपि अश्वादन्यो अनश्व इत्यादौ हलि समासः॥ ८॥ यस्य च स्वरयोर्निरूपणे तेतद्धितः तद्धितः तच्छब्दे नरूढिको नो नामपदार्थो नो अर्थान्तरप्रतिपादनसमर्थः प्रत्ययस्तद्धितो नुकूलः प्रत्ययश्च इयं संज्ञा तद्धितेषु अयमवश्यं वक्तव्यः तत्र अयुग्रादेरणि ऽन्ते आदिस्वरे त्यादिवृद्धौ दैपत्यं यकार्यं च ऊते अयगारपत्यप्रतिपादनसमर्थो नवति। अपत्येत्यादर्शितस्त्रे ऋष्यणवृष्यण धारणे। ततोदद्यारभ्य स्यात्यत्येदाद्यारधिवैदेदित्यादि। अणोर्ध्वं पत्यमिति यावत्। एकारः अणऽविनिर्देशश्च आदिस्वरः ऋवर्णवृद्धीतो इतो यस्य सञ्ज्ञा तस्मिन् उश्च उश्च उवै वौ कोकेनिकं षष्ठीहि वस्तोतस्त्रेतद्धितसमासाश्चेतस्त्रेण नाम संज्ञा ऊ वामिदः इत्यादियस्तोयऽइत्यकारलोपः गोतमस्यापत्यं गौतमः मारद्वाजस्य ऊरुजनवति ऋणिपरः षऽइत्यनारश्चित्रकिलोपे चाद्ययोगो षोऽवावमोनोऽचाः ऋमेऽजमावाषणो मा हृणमपत्यमिति वाक्ये समास प्रत्ययो दृष्टिः क्षाणमुरः दे मानुरः ऋनऽइत्यप्रत्ययः उद्दालकिः स्वार्थेऽत्र प्रत्ययः उद्दालकिः व्याय स्यापत्यं वैयासकिः पक्षेस्वार्थेवैयासकिः सर्वधेपदकृष्णाद्यादपत्ये नवती ऋण्यो यणणेलीयः इतिगर्ग्यादेर्ण्यः नडादेरायनण् अश्वादेरेयण् स्त्रीलिंगादपि नवति। पिदघस्त्रादेर्णीयप्रत्ययः

×अरहेः ननुयस्य नृषत्रादृषदः ऋनवतिकस्य नदौहिलकिः

त्रिवघस्त्रोचकारादस्त्रीलिंगशब्दादेरेयणऋपिजवति। यत्रडितिसूचितं। तद्धितेपिविजकेरलुग्इति उक्तंतमो दाहरणमाह। अश्वघ्यायस्यआमुष्यायणःलुग्बहुवेकविनृगोर्यः गार्ग्यीगर्ग्याः गार्ग्यऊ मुष्यायलोपेदीर्घविसर्गेगार्ग्यः वैदेहः वैदेह्यौ। विदेह्याः इत्यादि। देवतेति अपत्यार्थउक्ताःप्रत्ययाअणादयोवक्ष्यमाणाश्चाके चनदेवतार्थेनवंति अग्नौअर्थेऽदग्धेः तस्मिन्निदमर्थयोर्मो देवतायामिति मोघ्नश्चलुप्तः नदादिवाओमी यमिनतादर्थेकक्ताःप्रत्ययानवंति। देवदत्तायेतिदेवदत्तार्थमिदमितिवाक्ये। कविहयोरितिसूत्रेअयि मरतौ। देवमितिसुहृदुसुहृदुसुहृदोजाबत्रजावेअणिणिःप्रथमाबहुवचनेतेवेयंयंयंदेव दिपदमिदमस्त्रेश्वेनेकार्थविधायकेउक्ताःकृकृवकृमाणःप्रत्ययाविषयातरेयंबधोदोनवंति। तत्रवा णिनोनवतीतियोगविभागेनणिनोनवति। णिनोपिचमणिनोणिन्चेचकारादेतत्कविनाडनोपिन वति। ब्राह्मणमाश्वइयोयमासणिभिक्षा। उपिस्वीकार्योयकारःगोरितिङिस्वःस्वजसुऽनङगोरदधसुरि तिवाक्ये। विनश्किलोपेहलिवोअवेःकस्वरेणचानावेऽनङगवंणिःवेऽआऽनङगवं। विवस्त्रिनोविकल्पःक स्त्रिदयंवस्त्रिनोपिविकल्पःणिनोवानवंतिणिनिइत्यत्रकृणातेनत्रिचस्यापिवैकल्पिकत्वादपत्यविहि निःइत्रयमोसंज्ञनविषयेऽकारेविनाऽनवति। ऊसुदन्तेक्षितःतनोपिप्रत्ययः ऊमदमक्षेःरप्तस्त्रीतिवाक्येयस्यलो पःआबतःस्त्रियां। कोमुदगंधाः। अत्रणिस्त्रा। सुस्थरमाद्यस्त्रायांसुकीर्यामणः गोरिदऊलेऽनवतेवेदवदीयेऽत्र णकारेविनाप्रत्ययोचनदकइऽतिवृद्धयोयुष्माकंवाऽदंवृष्णदीयंचतुरइतिचतुरश्चाकृष्णसुकारस्यलोपोऽनवतिष्यनोयमंबधिनोयेईयऽतयोःपरतःचतुर्णांसंघासरकःतुरीयः अर्हऽनरतेवऽन्

नि। उ अनयोर्द्वे दंतशब्दादुरप्रत्ययो भवति। उ अनादेर्नाम्नीति। यस्य लोपः। दंतुरः। अहविद्युतेऽन्येभ्यः। अस्मायेनि। इकारउच्चारणार्थः। इनो ग्रामो नपो अश्वा स्त्रीति नपुंसके। अयं विद्युतेऽन्येभ्यो विभक्तिलोपे। जन्मविन्वोः कुः सखी। वाङ्मनश्चक्षुर्भ्यनिप्रत्ययो भवति। अस्मर्षि गिनेर्गकारानुबंधौ प्रकारयणादि च वाच्यवृत्त्यर्थं तेन ज्ञमेज्ञमा येति यकारस्य जकारो ज्ञनवीने। वोः कुः सुपा ऋजे। वाग्विद्युतेऽन्येभ्यः। कुक्षि नलाटिपर्णधेत्वन्यमनि ग्रा लाटोप्रत्ययो भवति। कुक्षिना वागस्येति ईषदपरिसमाप्तावर्थे। कल्पदेशदेशीयाः प्रत्ययाः भवंति। इषदपरिसमाप्तः कविः प्रज्ञामाया बाच्या या रूपः प्रत्ययो भवति। ज्ञमनसर्वेषु सरदप्रत्ययो भवति। टकारईत्वर्थः सर्वदृष्टः। अत्र प्रचुरयर्थमेमूमृदो विकारः। बाहुमाने। ज्ञमेज्ञमाया मृन्मयस्त्रीप्रधानेऽन्यस्त्रीलोपः विवेकी। अमृतेपरुरेयस्या टकारानुबंधश्च। नृदृ। अत्र प्रचुरीस्त्रीलिंगे तनूशब्दे दृशतिवेदज्ञानातिवाऽत्रास्मिन्नूत्वं रूकयोः विभक्तिलोपे याकरणं। अणदृतिस्थितेविशाकरणइयेस्वरे। याकरणमिति ज्ञानेनसाहचर्यादिति समाधौ। अवर्णेवर्णस्येति। अवर्णवर्णविभक्तिलोपे शाकपार्थिवादित्वे नोत्तरपदलोपः संधिश्चेति समासः। नयोः संधिश्चेति। नृशाकरणइतिवर्णविश्लेषकुक्षयकारात्परमिकारोवक्ष्यः स्वरहीनेः हृहिः। अस्यलोपः। वैयाकरणः। सुप्तिअव्ययादिविभक्तेः। ज्ञानमस्मात्मावश्चश्वस्व श्वः। श्वस्वश्वेदेतिवाक्येविभक्तिलोपेस्वश्च। अणमवश्चइतिवर्णविश्लेषकुक्षयकारात्परमेकारः स्वरहीनउकारस्यो कारोहृहिः। ओवश्चः। ज्ञानार्थइतप्रत्ययो भवतिस्त्रीज्ञाज्ञाना अस्येतिव्यस्यलोपः। जितः। अतिशयेनकुक्षः कुक्षतरः। विभक्तिलोपेलघुईयसूउकारोनुसूईसूरविधानाद्विलोपः स्वरहीनेनामसंज्ञासिद्धेनुसूयो महतः। ह्यस्पः। यस्यायोगेनस्येतिलघ्वादेर्लघ्वोर्यायोर्लघ्वोर्माइतिरायेः

नपायः। हितः लघ्वी यस्यां युवादेर्गरादिरादेशो भवति। स्थूलोपश्च भवति। इष्टइमनूईयसूइत्येतेषूपरेषुयुरोगेरूलोहितादडितिमनुयुरोनोवर्णरमनोधात्वानोनोअतिशयेमनइष्ठः विभक्तिलोपेप्रियस्थिरादेरिष्ठः प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुगुरुबृहत्तृप्रशस्यप्रशादेशः। अतिशयेमनइष्ठः बहुइष्ठः बहोर्नेतिलोपोऽवक्ष्यः। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रपटुपाटवपलितजरतीजठरकठिनगुरुबहुलवृद्धतृप्रादिष्ठः सकारात्परोरगरादिरादेशः। अतिशयेमनइष्ठः।

कारस्य नुकि यति अघ इत्यस्य ऐति विशेषः द्वे षष्ठ्येकतो हिपदमिदं सूत्रं कार्यं ह्यर्थविधायकं आतो ओ नदन
ति निर्दिष्टे। हाऽति क्ति ते। अघ कङ्ति रिङ्क दिह्मु क्ष्मु ष्ठ्वष्क ऊदोष्क ऊपाना। तहातिजस्यादेः। दादेरित्याका
रलोपः। तहानुः। तहौ ना हाई। वा आहो। तहाने ह्नौ तो होपरे। हेस्तावित्यनेनैव आकारलोपः सिद्ध एव। अलि
परेऽत्वाभावो ज्ञापकः। इति ऊनर्वदनाद्धिरङ्क्ति वा यदुरित्याकारलोपस्तद्वयेनुः। रवये वपाऽऽनाम्
मिति। दकारस्यतकारः दत्तः दादी नामित्यादिना। ब्रह्मानुबुधाऽऽहस्तेवङ्क्वनेन दाघलवनहत्वादस्य
सवर्णो दादानिऽऽनाम्यदधातेर्ह्यतोः परो वेदकारस्यधकारो ऽवति। जिन्निरुधेपरे। धत्तः ऽत्यवर्तधोः
ऽतिनलवति। स्वाभाविक इति ऽऽनाम्नाम्याना। दधाम्। दधाव। दधाम। दधाम्। दधीत। दधीयात्। दधीत
दधीयातां। दधीरन्। दधीयुः। दधीथाः। दधीयास्थां। दधीध्वं। दधीयाध्वं। दधीय। दधीवहि। दधीमहि।
दधीयास्मां। अदधात्। अदधाः। अदधत्। अदधतां। अदधाताम्। अदधन्। अदधाः। अदधतं। अदधातं।
अदधत। अदधं। अदधाव। अदधाम। अदधीत। अदधीयातां। अदधीरन्। अदधीथाः। अदधीयास्थां।
अदधीध्वं। अदधीय। अदधीवहि। अदधीमहि। उकारस्य द्वि कन्यार्धऽति। उदित
को वेदऽत्यत्रविशेषणात्। नञ ऊतिवादिभ्य त्यादेश्च परस्य यादेर्यात्। आदेः षष्ठ्येकः। कः षष्ठ्यः कस्त
ष्ठ्यर्थमेकनिर्देशपदं वेधिषवणवविधानाया हाऽऽदेरिति। वेत्यव्ययपदं नञ्वेत्यव्ययं यत्पदं। नञ्वेतानिर्दि
ष्टेति। कर्तरि लप्रत्ययाहारः षकारः रेफ ऋवर्णश्च यस्मुसुश्चउपवनूपतस्यऽपः अनिष्णोतिअनि
षञ्अनिषण्वती त्यादिअनिसुधयोर्णा जावेसुनोतीति। सुनुतः सुन्वन्तीति। वासो बीलोपः सुन्वः। सुनुवः। उपसर्ग्यकेवे
त्यव्ययपदं। ऽऽनक्ष्वक्रुक्रनूक्रणः। तस्यस्नोतेः तक्ष्णोतेश्च प्रत्ययो गृह्यते। स्तुस्नवतीति। स्तुवः। सुनवानिसु
न्वावेसुनुवामःस्तुमविद्यर्थइति। मिदेत्यस्वरान्तादिति। क्यः नमस्वस्रस्वतस्यनमसः अस्यनमसोपदा
तेऽङ्गस्वमेवेषा। कृणञ्जिदकारेचक्रतेदः यइति स्तुमारः। एकारश्चेतेऽपरप्रत्ययस्यएकारो अडिन्नो ह्यि
ड्व्यावृत्तार्थः। सुधातोरितिवकारः नश्चेतिऽडिति। अतः कृतःवमः परयोः उकारस्यलोपो वक्तव्यः कृवे २८

कर्मः उवीहेः कुरुनूयः करवाणि नामाकेतिकंपचमेकऊहादेः ईमाकेतिकंपचमेकहसेएः नामाकेतिकंषष्ठेका
अतःअहाऽतिवःयहऽणादाने त्यादयोहानौ। वेअतंतुमतने। अधत्ताउने। वशाकंतोव्यत्ययोकरणे। धत्तोप्रा
वा। रुक्षपाकेवेऽऽहठदने। ऽतेनेकारेफस्यसंप्रसारणेऊकारोऽयति। युक्ष्वानात्मादेनात्मनेपदेऽङ्ग
संप्रसारणंहयन्तऽत्यादौकिति परेवादेरुस्वःऽजिनाति। ऽजिनीतःऊयसुःविधातिःविधानेः वष्टिभ्य
उऽतिसुःदादेरिवृतिःविवतःऽतिअत्यवमोनःसृस्कृतिःसुश्चतिऽङ्गीयातोऽङ्गातुःऽङ्गीनाहाःअन
सोकेतिकंपचमेकऊहोआनप्रत्ययस्यऽङ्गस्याऽत्वाभ्येप्रसारणंऽहाणःऽप्नोतिःऽप्नीवानुःऽप्नासुःअप्नुवन्
अप्नुवीतांःदक्षिणाप्रक्रियाभवेत्रकक्षीरेऽङ्ग्याःव्यवहारोकर्तीयःपाणिनीयानांसंज्ञादर्शीयतिःएत
द्विधितिवाद्विपरमितिवकृप्रत्ययादिषऽङ्गमतिमयेहसादेर्यऽङ्गप्रत्ययस्यादिःनरऽद्विस्तेत्यऽत्यव्ययश्च
ऽशनोविद्यावकृत्यत्ययश्चेतनुसर्वपाणिनीयानामनेऽङ्गस्यारयानतऽङ्ग्यः। ठाःअधारयातनऽङ्ग्यकघना
नेतरःयकिप्रत्ययेपरेपकृयाभिकृत्यनेःप्राणविकारसमर्थोःयाघाऽऽदनरोदनस्वदनस्रोतिशो
तिमोक्षणसुखेऽपवेशनसंतापेशोऽनेदीपनजरेः। मिवासोद्वेगऽङ्गसंचेऽङ्गोनामादनादिवःसिद्धि
स्तिनियऽङ्गाःमलऽङ्गाःसूपिकृयेःकद्विहृद्विनृतिस्नेहस्यनमाहनकपनेःतोषणेःक्षोषणेःजीवनाय
मुन्निअमादिकंःवदनूकर्मणोज्ञेयोःधान्तसंघहनादिवागतिज्ञानेपचिधोनेःहसोजनमेधुनाःक्रु
तिकयपदस्नेयोःदानेऽङ्गाकर्मण्यीःनतिस्तुतिन्यङ्गिस्थानेःऽष्याधानयमादिकंःवदनूसकर्मकोज्ञेयो
वक्तिपानादिकर्मण्यव। आनूप्रत्ययमेकचुविःकर्मणोनिर्दिष्टेअपेऽङ्गायस्यासाकर्मनिरपेक्षाःतानावस्थि

सार्वधातुके इति सार्वधातुके वर्मणोक्तम्यत्यलोकाम्नेोषस्यायिहिरितिचास्मात्सिरपिनदुंगीक्रियतेतःपवतघाप्योरा
त्रविधेरनित्यत्वेंनैरंगीकृतेतेनयथादक्किउःस्याज्जादेशेअस्यार्धधातुकेविहितोपिसुप्रत्ययेविस
कृतइत्यत्रनसर्वतिनथालोवएसुत्यादयइत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनात्प्रत्ययस्यापिस्थानिवद्भा
वेणआदेशनसर्वतिनत्वआमेतिअमूरूपेणइत्यस्यरूपेअधीमंगतेरिक्तिप्रत्ययोक्तेअस्यआमत्व
रित्यादिसवलादिप्रत्ययकत्वाभेनमत्वयमितिकृत्वाकात्कामामित्यत्वकेएधेगवपदे।चकेइतिअनुप्रयोगःन
नन्यवधानेपिप्रयोगसद्भेनेअस्यअेनःअयोगतोनेस्थानेनदूरस्थेनापिनवतीतिन्यायानुनतःप्रधसयोटो
नकुषबस्तवेति।नविरुध्यते।कामामासेकामाबस्तवेइतिचुनोवेरूपेपरंगाहिहदर्शनंकरिरितिकाम्या
मामकामाबस्तवइतिपरस्मैपदमेवआमःप्रत्ययस्यान्यत्रप्रत्ययान्तरिक्तत्वान्नेनगुणःनागमोवि
कारःआमिविदेनेगुणइतिधातुवृत्तावुक्तंनेनविदोचकारउपविदजागृवोदाआमपेजजागारविवदउवे
ऊधानोरितिउवङादेशेविदुऊहतिदजागरणोवामइतिवायाबःतेनऊहेऊदात्तवत्वे।इतिरूपंप्रत्ययोनादाम्
प्रत्ययदर्शयति।ऊःउछ्यामात्मनेमःकरइरूपश्चाहिर्तेनऊहोक्षः।ब्रोर्विहरयोकेलात्मयःसधातुरिति
सर्वत्रडेयंविकीर्षतिआहुसवर्णदीर्घःविकीर्षीचकारःपालरक्षणेचुरादेःस्वरहीनःपालिआमूगुणःए
अयपालयांचकारःचुजपालनाभ्यवहारयोःसप्रत्ययेहिचेःचुजजमशतिस्तिङेतेऊपालनेचोःकःरवसेव
पाइतिमवर्णेचेनगमःकःकिलाबधःकृषयोगेकृःचुचुकृञ्चकारःपुत्रइतिस्तिङेतेनाम्नोमईत्यामपुत्रीया
चस्तवपवृइत्यामान्मनेमःक्रियपपवृमइतिस्तिङेतेयस्मात्चोकःकिलाबधःकृषयोगेकृःपिपकृवर्णे ३०

वर्णेमःचुरादेःवर्णनीइतिस्तिङेतेयेहदानादूनयोःदुकृञ्धारणपोषणयोःहीलजायांइत्येतेषांहिकृञ्कानामि
तिःजुहोत्यादिगणेकृञ्स्तिङानांजुहोत्यादिगणेहिवचनेकृतेसतीतीइतिस्तिङेतेऊपानोकृस्वःजिनीआमूगुणःए
अय्जिनयांचकारःहिवचनेकृतेकृहइतिस्तिङेतेऊहोक्षरितिहकारस्यऊकारःऊपानोमुकुआमूइतिस्तिङेतेगु
णावादेशेःजुहुवांचकारःपक्षेतुजायजुधानोरितिइवर्णस्यायादेशेजिन्यतुःक्रादेर्णादेःजिन्यिवजुहोवःनानणोर्व
जुहुवतुःजुहुवुःजुहोत्यादिगणेहिवचनानन्तरंसन्कृइतिस्तिङेतेरूऊपानोजोलुकिजिनूआमूगुणःजि
क्रेबजिनरांचकारःपक्षेबजिनारुरुवतुःजुहोत्यादिगणेहिवचनानन्तरंक्रीक्रीइतिस्तिङेतेसर्वस्यहस्यादिःसेष
ऊहोक्षःऊपानोऽस्वःजिक्रीआमूगुणःजिक्रयांचकारःपक्षेजिक्रियुःऊपरोऽ
कृत्यारिनिपरोक्रीइतिणत्वादेःमेजामघत्यवेपरोक्रीयांचपरतःजिऊयेइतिधातोःगिरादेशेनवतिआदेशेनतरा
द्विर्वचनेकृतेःऊहोक्षःजिगायःवेचित्येचअपक्वबन्धनेयोरर्थयोःलटपूर्वरांसणेःद्विआअतउपधायाःविललो
पविलोपयतुविलिल्युःलिनूकार्यार्थंइतिलिन्युषादेऽइत्यत्रविशेषणार्थंहनूदेसाजनेयाणार्थंहिस्थऊहोक्षुःऊपानोऽ
तउपधायाःहनेघ्नऊघानगमास्वरेःउपधालोपेकृतेहोघनघ्नतुःइतिदनूकार्यार्थंइतिआदेहिनेत्यत्रविशे
षणार्थंःऊपानोखनूखनेनेःखखनकादर्णादेःखरवविघघञ्अनुनासिकेऊहोक्षःऊपानोगमोरूरखनेनेःख
नेघञादरितिकिलानूपरस्मैपदेशानिवर्णोनामधातोनवतिकषयोगेकृःऊकृतुःउःइत्यत्रडेकरणआ
तोयुक्चिण्कृतोरित्यर्धनदीतस्मिन्नूकालेतस्मिन्नूस्तोनेःआतःअनपितस्मिन्नूअनपिविषयेःऊपानोमिनिमवर्णेचे

नघकारस्यनकारः तस्लोआदेः सः स्वः सर्वस्मादसादिशेषः आदिरेवशेषोयस्यहिवरुच्चा आदेः सः अ आमात्
पाः वृक्षावृक्षौवृक्षाःवृक्षंवृक्षौवृक्षान्वृक्षेणवृक्षाभ्यांवृक्षैःवृक्षायवृक्षाभ्यांवृक्षेभ्यःवृक्षात्वृक्षाभ्यांवृक्षेभ्यःवृक्षस्यवृक्षयोःवृक्षाणांवृक्षेवृक्षयोःवृक्षेषुहेवृक्षौहेवृक्षाःहेवृक्षंहेवृक्षौहेवृक्षान्हेवृक्षहेवृक्षाभ्यांहेवृक्षैर्हेवृक्षायहेवृक्षाभ्यांहेवृक्षेभ्यःहेवृक्षात्हेवृक्षाभ्यांहेवृक्षेभ्यःहेवृक्षस्यहेवृक्षयोःहेवृक्षाणांहेवृक्षेहेवृक्षयोःहेवृक्षेषुहेवृक्षहेवृक्षौहेवृक्षाःहेवृक्षहेवृक्षौहेवृक्षाःह

चनयोः इत्येतेषां अरेरंतिकः सेकषयोगेऽः अडाक्षीन्यडिति परे गुणनिषेधे पितियममादः मिस्योरिति मिदेः मित्यारंभो नियमार्थो यत्रवतीति नाद्यात्। अनिटोः मिस्योः परयोः कृधाद्यागुणो न भवति स्कोः अन्यत्र भवतीति सूचितं। ऊमात्। अजित्व अजिदत्। अजेष्टां। अजिषुः। अजेरिति किं हनवधीत्। अवधिष्टं। षादि नेषां वक्ष्यमाणः किं वृधक्ष्मणेत्यत्र गणे तरीयापि क्ष्नादिदर्शनात् क्ष्नोतेर्नो भवतीत्यत्र ग्रहणं। अवर्धिष्टं। वेरिति किं प्रत्यवेष्टं। परे वक्ष्यमाणे षणे इतिधातोः उमुआगमो वक्तव्यः प्रकारः स्थानेयमार्थः अवीवनत्। कारणान्तरमुदाहरति व्यतिरिक्तादिति ज्ञापनार्थं। शरीरकर्मेत्यादिना विशेषविधिविषयात्तस्य कर्तृप्रत्ययेपरे पिमेरपवादः दुद्रुक्षतुरुद्रुक्षुरित्यत्र। दीदेर्घः आदिर्ञिटुडवः मेरधुक्षत्। अधुक्षतां। अधुक्षन्। अधुक्षत्प्रत्ययस्य परे चङ्वचनेऽकारलोपो वक्तव्यः अधुक्षत अधुक्षतां। दीदेरलि कृते। दा कर्मणीत्यादिना क्किनि कृते अधानत्। रेफान्तस्य वा। अधात्। अधुरत्। मनुवृत्तेर्वा मनुवृत्तेर्विधेः। अदमनुवृत्तेर्देवदत्तेनपचेते। पेचाते। नेनेनेनाते। मेनेमेनाते। आतो नुपि। दृदादानेभ्यः। दाम्नीशसयुयजोनाभ्यः। सरतानामिति जातवक्ष्मणोः स्वरतानां धातूनां वेदमिसतां सीयुटो नेषां इट्वाणिनिवक्तव्यः वाकारादेव अनिट्यपि स्वरतानां दुक्रुञ्प्रभृतिधातूनां मिसतां सीयुटो वा इट्न भवति। सवरणमुत्तरार्थं। मिसतां सीयुटामिट्सुषमनुज्ञाविषीष्टेति यात्तस्य तुचयात्तुचयाद्वा श्रोषत। इण्सनियोगे वेति चकारेण अजोर्ज्ञाताद्योगः सूचितः दिवचनविषये नकारोपरतः इट्सर्वत्र वक्तव्यः अचनविषये अपासि अपक्षाताम् अपक्षत। अनोजि अजुक्षतां अधारि अधारिषाताम् अणत् अणत नेऽनाणि

अनणिषाताम् अवादिषुवादिषाताम् अवादिषत। मेटि मेरिति दृवृष्टहदृशां येटि च्लेर्सिचि वक्तव्ये इतिवचनादेव दृनहोरनिटोरपि भवति। सेरागमः सूचितः चकारादिकल्यः इत्येतेषां ग्रहणं। अग्राहि अग्रादिषाताम् अग्रहीत्। अग्राहिषाताम् अग्रहीषुः हामिति वक्ष्यमाणे सत्यारभ्यमाणे सति अग्रहजुहवत्। अग्रहत अग्रहजुहवत्। ग्रहणं हनो घ्नुविधानिषु अघानिषाताम् अघ्नत। हन्ताम् लोपस्त्वदादेरनदादेरनदादिषु। अदक्षि अदर्शिषाताम् अदृक्षाताम्। अनायि अनायिषाताम् अदायि अदायिषाताम्। दादेर्घिः अदिषत अपायि। अपायिषाताम् अपायिषुः अजावेः अस्नायि अधायि अधायिषाताम् अधिषाताम्। मऽदयादिः नोऽदयन्तेत्यत्र। बुधश्रवगमने अबोधि। अनुधाताम् अनुधत। मऽजनेः अजनिषाताम्। अजनिषत जनिवध्योरिति जनीवाङ्जनीदेः हंतिधातुमंवधिवध्यादेशयोः हृहिनेत्र भवति। अवधिष्ट अवधिषाताम् अवधिषत नऽतिणतादीनां नात्र वक्ष्यमीति॥ ७॥ प्रत्ययोत्पत्तौ धातुनाधिरव्यय। वेतुव्ययं पूदाहरणादेरिति हरुत्वप्रत्याहारादिर्यस्य हरादिः तस्य तस्मिन्। यङ्प्रत्ययेऽतिशयेन नङ्नक्किबोनङ्यन्ते। अतिशयेनसुष्ठ्वतिमेसुष्वयति अतिशयेन लेलिह्यते एतदर्थवक्तव्यान्निर्देशात्तथा। विदज्ञाने। विदसत्तायां। विदृलाभे। त्रयाणामपि रूपं वेदितव्यं। वेविद्यते। आसां कैतं कथमेकं। अकस्वरादीनामधीगर्थदयेशां वक्तव्यं परेऽन्यस्यावारणान्नहि नीवेःवयवइतिन्यायात्। इतिसिद्धे। इच्छायामः अशादिभ्यइत्यय इत्प्रत्ययोतस्य। सप्तम्यर्थे स्यनीमन्त्रणे द्विवचनप्रागम्। तस्मिन्निहितेऽर्थे अधिकृत्य इतिविशेषणं। सिमतेनिइत्। इतीयंलोपः स्वरहीनोषवर्णस्य धातोर्नेप्रत्ययः अदुकर्तरि अदेतकारस्यलोपः अशादिषु तेस्वरइतिविशेषणात्। यइत्यादिनस्यदकारस्यादेर्ह्रस्वः अद्यइतिसिद्धे। सर्वस्यदसादिःशेषइतियमावस्यलोपः अकारस्यआ तइति दीर्घः अदादिभ्यइति विशे

षणानुगतार्थो कोऽर्थः। ण्वुलृचौ स्तः। ऋ गतौ। ऋ शब्दोऽत्र। ऋ गतौ। ऋ धातुरिति स्थिते। युवोरनाकौ। युवन्
ण्वुलृचौ स्तः। स्वरादेरिति किम्। इत्थमाख्यत्। वर्णेन सर्वस्यादेरिति नियमो मा भूत्। इह
यथा स्यात्। अतिशयेन नडतीति अतिशयेन पचतीति। सर्वरूपमाख्यातं नाम्नापदादेः। जमन्ताद्धातोः
परौ ण्वुलृचौ स्तः। जमन्तात्। इह मा भूत्। जक्षतीति। जक्षन्। जक्षत्। जक्षमाणः। दाधा
घ्वदाप्। दाधेति दाधा ना ना नकारेणोत्। आदेशोऽनुस्वारेणेर्दृश्यते। जक्षन्ताः। दन्तैरिति हस्वाया
मर्वद्घी। घी यस्य वर्णस्य इत्सादिः। ऊहोच्चकैर्ण्यानाम्। यडीति यङ्लुगी यन्तानां लोपः इत्यत्रापि न
कारेणाऽनुस्वारेणान्तादेशानां चऋकारादीनामुपलक्षणार्थत्वेन। इत्यत्रानुस्वारलोपः यमां यपे
स्यतिऽनुस्वारस्य ऋकारः तस्य लोपः। बेभिदाते इत्यत्रेरिति किम्। नेनृत्यते नरीनृत्यते पदेति यदगतौ शब्दे
ध्मस्। अधध्मत। नेनद्धि माया पचपत। स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। इतो नेषानडपसर्गेणोपपदेन
पद्यते। वेत्यव्ययपदम्। अन्यत्रेति अत्ययपदम्। अन्यत्रेति अत्ययपदम्। क्रियादस्त्रं ऋकपत्ययसंयोगविनापीत्यस्यायमर्थः दद्स्त्रकः इत्या
दीयदुकइत्येन नञुकपत्ययेवृत्स्यन्ति। तच्चनियोगेचलुकइतिस्त्रेणयङोलुकं वक्ष्यति। नतोऽन्यत्रेव
शब्दोवक्तव्यः। नेत्यमाषमाहऽनर्थकेहमाहऽइति। पडंतपरेण्यनपिविषयेयडादौप्रत्ययेपरेय
तइतिस्त्रेणहमादुत्तरस्यऽयकारस्यलोपोनभवति। स्वराद्युत्तरस्यनञ्भवति। लोन्त्यस्याङुटिकर्मणीति।
तेप्रत्ययः। यकृचकृषी यतइतिप्रश्लेषमतऽकारलोपः पश्चात्तूयलोपः पापच्यते। देवदत्तेन। यङ्लुगेनेयुरसे
पदमिति। नञोषपिर्यतिचकारादात्तनेपदं। नानेचक्रेनेति। मापचकाम्यादिचत्यर्थादामू। यतइतियलो

पःयपचावचकेःयङोलुकिसतिपितिनकारमकारेमकारेत्यरेवाईकारोप्रत्ययोभवतीत्येवंरूपि। हिरुक्रुस्यधातोः
स्वरेपरेऽनपिविषयेऽपधायाःगुणोनभवतीत्येवंरूपि। बोलुजीति। इत्यादि। यङोलुकऽग्रेयस्यतदयङ्
लुगंतेपरस्मैपदमुक्तम्। क्वादिवचेतिञुहोत्यादिगणवतऽपोलुगभवति। चकासनदरिद्रादीनामुपधा
पाघ्राध्मेतिस्थिते। पानयतेर्यलोपश्चधातुःतिपऽप्रकृतेरित्यादिवतऽतिऽपोलुकऽत्रईप्रत्ययः
पापचीति। पक्षेतोःकःपाघ्राध्मेतिपापक्षीतीनित्यवदिरितेऽस्मिन्नेयनङ्षुङसंज्ञाधृङ्गुणःमेलोभवतीति
सूत्रेऽङ्गुधीग्रहणेवर्जनीयत्वेनकृञ्ग्रहणंज्ञापयतिमेलोनुदात्तनित्यत्वेऽपिनुदात्तकारानीनाहृङ्पधानांचधात्वनो
पत्यस्ययङोलुकीतिकृकरिकरीकृत्यागमावकृत्याः। ऋकइतस्यऽकारउच्चारणार्थः। डुकृञ्अतिशये
हमादेः रःऊहोच्चकैर्ण्यानाम्। वान्यत्रचकइतिस्थिते। रुकृवरीकरीकृवरीकृवरीकृधातोःतिपऽप्रकृतेरिक्ष
दिवतऽतिऽपोलुकईप्रत्ययः गुणःस्वरहीनेचर्करीतीति। चरिकरीति। वरीकरीति। एकेचर्करीति। चरिकरीतेवरीक
रीति। चर्करीतः चरिकृतः चरीकृतः इतिऽनोऽत्रऽरः। चर्करीति। चरिकरीते। चरीकरीति। चर्करीषि चरिकरीषि
रीकरीषि। चर्करीवि। चरिकरीवि। चरीकरीवि। इत्यादिरुत्यइतिस्थिते। रुकृवृहूनरिकृव
रिहन्धधातुनिऽप्रकृतेरुक्तात्यन्तुकईऽहेस्वरेपिनोपधायागुणःस्वरहीनेवहतीति। वरिहतीनि वरीहतीति
एकेगुणःवर्तीवरिवर्तीवरीवर्तीवर्हतः वरिहनः वरीहतः वर्हतति वरिहतानि वरीहतानि। इत्यादि। यह
यङइतिस्थिते। सप्रसारणकवाहिवरःकहोऽकः रीकृरुऽउपधस्यधातुनेऽप्रकृतेरिऽदेजरीयङ्लुगे।

जरायुरसेनेजरीश्वनेत्यादौ जर्हीति हेस्वरादिनोपधायायुणः ईप्रत्ययईप्रत्ययान्तावेवउपधायांलघोः सोढः
तस्योढ्रढ्रोरिति ढ्रः जरीढि वरफलोवाच्यः यडिचकारानुप्रयोगसामर्थ्यात्नुमभावः जरीविह्यते जरूयते
फलनिष्पत्तौ ऊणनाभजबधपा इतिमवर्णान्तेनफकारः यफल्यते ग्रध्यीरायडिजे घ्रीयते ॥ ७ ॥ अथनाम्यादौवेदीघः अडिमलोपोवक्तव्यः अप्सरसइवाचरतिययसायति यययसाशब्दसमुदायविज्ञायया विक
ल्पेनलोपोवक्तव्यः कर्मकृपमानान्नुप्रत्ययोविधीयतइतिविशेषः प्रत्य
यिवश्वाचरतिप्रत्ययेतिस्त्रीप्रत्ययमानान्नुआचारेषुकिंगहेभवोवर्तते गहेभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथवेदइतिसूत्रेणविधि
पः ॥ ७ ॥ यादृशावेदयतिस्मेतिबुद्धिनीतिस्वयंबोधिफलविषयाजायते तादृशोतिरिक्तयासमर्थप्रत्ययोनकर्तृ
धीस्थहिवेदनंब्रह्मऋषयोनाकिंनान्नुमधातुःप्रथमेदेप्रथयतिनोनुसूयतिब्रह्मणापरस्यपरिमाणमविज्ञा
तंब्रह्मसूयतीत्यत्रइदंकर्मनकृतंतत्राह खल्ये ऊह्यइत्यत्रयुक्तात्तस्मान्नुद्वावर्तीतान्तद्धितप्रत्ययः कर्मनकृतंतत्रा
ह नानिरासेखिनोतेः प्रणादीवा किंवक्तव्यं खिकीर्षतिअपरेऋषयोजीर्ज्यजिगर्षतिकष्टेनपिपठि
षतिपक्षेऽसत्तीत्यत्रकष्टेनेत्यत्रकिंपाकेनूनंबधकिंवेत्तयेत्यादौकर्मणोक्तेनूनंबधकिंवेत्तयेत्यादयोयो
ग्यिधप्रकृत्यर्थोगुणस्तेनूनंवर्तिप्रत्ययार्थेप्रधानंभवतिकिंतु प्रधानंयादृग्भवति तादृग्विशिष्टोवाच्यः तत्रकष्टेनेत्यत्रकष्टेनपा
केनेवमबधःकष्टेनयंपाकस्तकर्मीभवतीतिसतिनाम्नीतिप्रत्ययेकष्टेनपाकेनूनंबधकिंवेत्तयेत्यादयोयो
ग्यिनामिनिप्रत्ययेनगम्यकर्तरिप्रत्ययइत्यस्मिन्सतिशेषेहोढइतिढत्वेढ्रढ्रोरितिढ्रः ॥ ७ ॥ ३५

कृत्विनुडिवेम्वित्यादिपञ्चाध्यायीसूत्रोक्तप्रत्ययान्तोढोढःआदिर्यस्यानाम्नोधातोःकिंप्रकृतिहवयतिस्मेतिलिते ऊहोधातुःकृपणानायमर्थेनरतिहतेःपरःप्रत्ययोणिश्चेतिण्यन्तोभवतिहनोघ्नइत्यधीयाद्
हिनस्त्यादेशेधातोःसिधातुःजिघांसतिहिरण्यमित्यादौहरतेर्हनोराणादिकेकरणप्रत्ययेपरेऋस्वस्यापिकृ
कारस्यऽरूढ्यनेनऊधइतिनपरकरणेनदीर्घोवऽरवहितस्यवाहःअथावैदिकऊढइतिऊयदीर्घोरविधिःअथावैदिकःऊढइतिलिते।अदीर्घेःऊनऽरूःपञ्चाद्धिवेऊहोधातुःविवक्षेयेपञ्चमधातुःविकी
र्षतिःयःअनूनस्यायंतूविकीर्षइतिलिते।आद्युविकर्मणिययकृतइतिअलोपःविकीर्षतीतिदे
वदत्तेनपक्वगानूयलोपस्यादाहरणऽरोयतिपाप्रत्ययइतिलिते।मधातुःतानारोनारमूर्छिमतनतिऽरू
यनऽतिसूत्रेणप्रथममकारलोपःनतानेवमकारलोपःपाप्रत्ययेतादादयऽतिलिते।ऽरूमेःसम्मान
प्रतिदिक्षितिमानानूसर्वतनूपदप्रयोगःप्रमानुमिच्छतिप्रमिच्छतेलेलनूऽतिलिते।ऽरूमेःखेऽसपास्कि
रोद्यौःखेतिमलोपःलिप्यतेःपतनऽतिपरऽपतनेःऽत्यस्मात्यरस्यप्रत्ययस्याकाऽरूवतिःऽरूपऽरूमेः
लोपश्चनवतिपिपतिषतिप्रत्ययेपतनेऽरूोपचारान्नुकलपितपतिऽतिःइतिप्रयोगःअन्तेःस्वरस्याई
कारोनवतिःसपूरःहिरूक्किलोपश्चआद्युमिच्छतिईप्सतिःआपूयासोःअयाजोजनाअशोहोतोरिज्याया
वाअनायत्नप्रत्ययोवर्तिःअयत्नप्रत्ययपरेऽरूस्वरादेःपरऽतिऽरूागमनयस्वरस्याईकारोऽकारस्यहिरूक्किश्च
त्रिःक्षिपतिःगमादेःसस्यऽरूःजिगमिषतिस्नादेर्वास्यऽरूःत्रिःस्नाश्रयतिःस्नात्रिःस्नाश्रयतिःदिश्यद्धातोःनुडु
प्रत्ययेनुडुप्रत्ययेकरोतिःविविकिर्षतिःशेषंयथाकरोतिःयःसोनस्नापदातेःमीमांसतेःआपऽतिसूत्रेण

अन्यएवणादिलोहादिन्यःस्वार्थेआयःलोहितायति कमेःस्वार्थेणिङ्कमुकोनोकाकामयतेऽकारान्तत्वात्
नञ्आत्मनेपदमाम्प्रतीतेयसोकर्तिकर्मघुसंज्ञमेकः ईप्सतिकर्तिकर्मघुसंज्ञमेकावेत्यर्थयपद इङ्
ज्ञायामर्थेकाम्यमपिअत्रये केचिदिच्छन्ति आत्मनःपुत्रीमिच्छति ऊचकाम्यतिमे पुनरिङ्ज्ञायां नाम्नियत्वयोनवति कृष्णेमेपुनःकर्ते
मिच्छतिहर्षयतिनेगोजोङ्नेङ्ज्ञायांनाम्नातादर्थ्येदधिनोकुमिच्छतिदध्यर्थतिदधिष्यतिपिण्डान्यमुदकं
नन्यःकलापश्चउदकपात्रमिच्छतिउदन्यति करणेकरोतीत्यस्मिन्नर्थेनाम्नोयत्वयोनवति चकारान्
अङ्चकंडकरोतिकंडयतेनमस्यतिनमस्यतिवस्त्रिमस्यतिसजयतीत्यर्थःसुखायतेदुःखायतेशब्दायते
यदीर्घःडिमाकेतिकंघघमेकडिन्नघादयोमितःघटचेष्टायांअस्यऋदंतरूपंघटाइतिघटघटनाक
रोतिघटयतिघट्टादेःकृकारोनवतिजोपरेघघुकरोति करणेर्थइतिव्यापारमात्रेनतुकरोत्यर्थेए
तेनक्रेवस्त्रंवाहनंसंस्कारंपापणंकरोतिक्रेवस्त्रंघटयति येनयाऽक्रियतेऽक्षेणवहति वाहयाऽक्षगावर्यति
उपवीणयतिपुत्रंरोदयतिरुदंतंपयघुनरादिष्टलोपश्चात्रतत्कारान्तजोर्वाहेदृश्यतेनपुरमावहेभरयति अलं
लघुवानावाआवहेकनवति लघुवाअलंकरोत्यर्थेरूपंयवर्णेअलयतीत्यर्थेणाकंऊर्वीलंपावयतीत्यर्थः पाक
कर्तृप्रयोज्यव्यापाराश्रयेणिसंबंधेनाप्रधानकर्तरिप्रयोजकव्यापृतावप्रधानेहेतौचेतिसूत्रेणकिंयोनिसंबंधात्गो
णकर्तृत्वेइणःषणपूर्वइणोनागोवर्द्धनःइणघञ्वर्जितनस्मिन्नर्थेघञादेरिति आङ्पूर्वस्यनेःईस्वरसंधातो
र्यात्आदेशोनवति ऊपरेऋवर्णेआङ्ऋरोरायतेनमरोनःऋगोकृतिस्थिते लघुकृष्वादेरकारेसंयुगपरे
णादिसंयोगयोःइतिगुणऋनइअर्आर्यमति इइजिइतिस्थिते दीर्घःऐआयवयनइतियकारलोपःइ ३६

दादेरितिलुक्स्वरहीनेअकर्तरिपूर्वधिघर्वसधानुःअध्यायवति ह्रीजिइतिस्थिते लुक्गुणार्तिसंयोगाद्योःक्रेए
वति पादेर्धातोर्लुगागमोनवति ऊपरेउकारेउवारणेवःपाययतिज्ञानसूकरणेज्ञापयतीति पादेरित्यादिग्रहणा
त्कर्मणिसंधक्रियाणामाश्रवप्रायतति क्लेदेदने क्लाययति क्लेशूआङ्क्लानेआक्लाययतिवेञ्तंतुसंताने
तिवेञ्संतानयतिजकारानुबंधग्रहणमत्रैवआत्मनेपदंहस्वोजानातेरिति ज्ञाश्रवबोधनेइत्यस्यधातोःऊपरेवाङ्स्व
नवति रातोऊयुक्तेजनीप्रजनयः केचित्त्वियमेनमिच्छतिकेचिद्धिकलोनजनयतिवाऽहंहरेमे ज्ञेर्धातोःयप्रत्य
येवाऽहंनवति यस्मिन्नपरेऽहंहननवति तस्मिन्यकेस्वस्यइमुनवति तस्यइमोदीर्घोनजनवति चकारात्ह्रिङ्ज
लोपःज्ञापितस्तिस्थिते यधातुःइत्ययायःङस्वःसर्वस्यादेशेषुयमेवाऽहंगुणःएऽयोःस्वरहीनोधबं मधा
नुःतिपूर्वपूर्वकर्तरिऽहंत्यकारलोपःज्ञापयितुमिष्टेजिज्ञापयतीतिसिद्धंभवतिपरेजज्ञापिमइतिस्थिते स्वरस्यइस्यनस्य
दीर्घःहेझल्किलोपश्चजेरितिजेर्लोपःस्फोरायतीतिमलोपःस्त्रीपतिवितनयतीत्यत्रदितइतिनुमुचरिइतिस्थि
ते जेरञ्हिञ्जकारोगुणश्चनिधधातोः इतिहिकिरणःयमध्यानुःचुरिप्रभृतिभ्योनोपेगुणेनवृद्धौ यष्ठा
वदिवंऽहंवानमात्रेजेरितिजेर्लोपःस्वरहीनेलघोर्दीर्घःऽहंचुरणेअवीवदत्इत्यादौनेरणार्धत्यतना
मकदाहरणानिदुपूवधञिपत्ययःउपधावृद्धिःपाधिमधानुःजेरइहिञ्ह्रस्वःऽहंनेवावमानेऽपपानुंऽहंन
तिस्थिते उपधाह्रस्वःऊवाऽहंवंमबंधिनोऽकारस्यऽहंकारःकर्तव्यःलघोर्दीर्घःस्वरहीनेऽपपाऽहंवंघटिइ
त्यस्मादिपरेउपधायाःह्रस्वादिकार्यंनजवति दोह्रगतौदोढौकेऽनइतिस्थिते ह्रस्वःऊपानामऽहंनेः

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

रेइतरेतरकर्म्मतादा अन्यत्रहिमादेरिति हिंसार्घानुगत्वर्घान्यउह्योवा विहायसर्वेषुनृ: आत्मनेपदेन
वति। हिंसादौ वृद्व्यतिघ्नुतिवृतिगतिव्यतिवृतिव्यतिहरतीति। इतरेतरयत्रस्यात्न्योन्ययोगेपि नञवतिआ
त्मनेपदं। इतरेतरंवृतिसुवृतिं व्यतिवृतिविआङ्इयरिषुसर्वेनरस्यइत्यनःपरस्मैपदं। विपूर्वमितिउपरमति
ङ्इतिहनुहधृष्णुरुधृ। इत्यसमानवाप्परस्मैपदंवतिस्यमयोःपरयोःपरस्मैपदंवातिङ्वे वक्ष्यति
वक्ष्यतिहधृहधौ। वर्द्धयतिवक्ष्यतिःपृधृक्रुछादावार्द्धिष्यते। शक्ष्यतिःकल्पिष्यतेकल्प्यतिविवक्षिष्यतेवि
वृक्षतिःराद्धिर्हिंसनेः। शिक्षतिःविकल्पिषतेविकृपूमतिङ्ग्रा दृस्मिन्यादिग्रान्नृअपान्। कीरतेःआत्म
नेपदेभिदं। अपस्किरतेअहोरूपादौ वदआनुःमेवदनेग्राम्याःनश्चापदातेः। ब्रूवतिःइदितइति। इनुङ्का
रःइत्यर्थमङ्दिनुनम्यश्वादौ अप्रत्ययेपरेः। दुःखेचेत्यनम्यदीर्घोनवतिक्रुनित्यप्रत्ययेपरे। क्वचिदीर्घो
नवतिः ग्रानःदानः दूषणमित्यादौ। द्वोः वियुः उरुनवतिकिंतिपरिउरादेशःकृत्वापश्चाद्विद्वोर्विहरुः
छ्रूर्वतिः रुदादेरितिः रोदितिः स्वपितिश्वेवःस्वपितिप्राणितिनिस्नद्धाःजक्षितःश्वेवविज्ञेयोः रुदादिः प
छ्रूर्वतिः रुदादेरितिः रोदितिः स्वपितिश्वेवःस्वपितिप्राणितिनिस्नद्धाःजक्षितःश्वेवविज्ञेयोः रुदादिः प
वकोयुणःरादात्रोदितुरुदादिहिस्वपात्। स्वपितुस्वपिहिःस्वप्यात्नूस्वमितुस्वमिहिःअनुप्रसर्वतः प्राणि
तिःप्राण्यात्नूप्राणितुप्राणिहिजक्षादेरितिःजक्षतिःजाग्रूशामूचकमूदीक्षेतिःयवानोअंतइत्यमाअमूजग्ध
तिःअनवमनवतिःजक्षितिजक्षत्नूजक्षितुजक्षिहिरुदादेदित्ययोःअदईदइत्येतावागमौनवतःअरो
दत्नूअरोदीत्नूअरुदितांअरुदिरुःअरोदीःअस्वपत्नूअस्वपीत्नूअप्राणत्नूअप्राणीत्नूअ
जक्षत्नूअजक्षीत्नूअजक्षितांअजक्षुःअजक्षीःचकासितिचकासकःचकासतिचकास्यात्नूचकासुजागर्तिः

जागरतःजागर्यतिजागर्यात्नूजागर्तुःअजागरःअजागरीत्नोअजागरंदरिद्रादेरितिदरिद्राःसइत्येतयोःस्वरम्यइका
रोनवतिः किंतिहलेपरेः अलोपश्चदरिद्रातेरवडितिस्वरेपरेचकारादितिपरेदरिद्रिष्यतिदरिद्रियात्नूदरि
द्रेतुदरिद्रतांह्यदरिद्रदत्नुअदरिद्राद्नूअदरिद्रितांअदरिद्रुःग्रास्त्रिष्वःअत्रघञादेः कुटुचवःग्रास्यात्नूग्रा
स्तुःविशेषाद्ग्राशिष्याद्ग्राशास्तुःग्राधिईडीशोरितिः ईइईग्राइत्येतयोःमकारेधग्राशेपरेइटक्तयोःईइतेरि
तिस्तिःअधुकसीरिअदादेर्लुकृत्रयेवपाइतिसवर्णेनउम्यटःधुनिःधुः ईदेउअधितिनकारेयकारेमकारे
चपरेअबादौविषयेधुमिश्रवणेनुनुरुत्वुग्राईप्रत्ययोवालवतिपितिक्ष्मिअबादौःस्नोतिःस्नातिरवी
तिःलोपस्तिःतृग्राह्नूरुमाज्ञावेपिजमस्यकविलोपोनवतिपुणत्यादौः हंतिहनःहनोधेःघ्नेतिन
मशतिःनंजूआमहंनेरुधादिग्रानमूःपनजनमूइतिस्तिःतेःअनेनेनोलोपःवोःऊःखमेवपाक्ष्मानामि
तिमस्यकजनकिनमयोरस्यःनस्यपदांतेजयोःजकुःअधिरीतिः रअदशस्वहूषजागरदरिद्रानालिगन
यंगेभ्यइवर्णमानांनांनकारस्यलोपोःअवर्णपरेरजतिःदरिद्रातिःस्वपितिसजनिःणबादिरादेशोनवसंख्याकःगुणःस्य
वपाःवक्तिःवेत्तीतिविदउत्तरस्यानेनेदमवधिनोःअतस्यधातुकाङ्गस्यनवतिःक्ङितीतिहलेःअन्यत्रअतोन्यविद
तिव्यत्तिविद्लेव्यतिव्यदांतेःवित्तविद्तेःसंविद्तेसंविदातेःसंविदतेःविद्विदतेत्यत्रकर्मण्यहिंसार्थेदिवादेर्ग्रात्म
नेपदेअत्रेनुग्रिःमस्यकःसप्तमेकःअसिअस्मृदृशिदृशिरितिस्तिःतेःनुहोधातिःएधिःढोढःसप्तमेकःक्ङितिलादि
निषेधेःकृःलेकिःअन्यत्रसकारस्यजकारोनवतिःनस्यादाहरणंलञ्जतेः अस्मीवाडेःवाचकुधेःइतिस्तिःतेः
स्कोराद्योश्चःषाडःधुनिःधुःव्यात्रइट्वेदिपिपरेःसकारस्यनकारोनवतिःस्पिपावनवतिःचकामृदीसोःदिव्या

ईयान् अवकान् अवकास्ताज्ञकादरनेत्यनेनम्मू अवकाम्मुः अवकाम् अवकान् रत्याधकघने। अदादेर्लुक्आदुसर्व
आख्यातिस्याविदः उस्यालोपः आस्यमृजेर्ढिः पितात्कपलक्षणः गुणः। तिस्वरेपरे। तिनमार्द्धधातिधिघ्नति। उवा
षश्चतिषश्चेत्। हुञेः हुः माष्टीमन्यान्माष्टुः अमाष्ट अमष्ट। आदेस्सः स्नः तनोतिदिवत्नः। आदेश्चेतिणत्वेनिनामितिस्व
र्य्यगुणःपक्षादुपधायालघोरितिगुणः। वोक्रःखस्मेयवपाः निर्लेनिक्ते। क्रुघोरितिक्रुपइत्येनवोसर्वस्यइकारादे
शोभवति। गुणःरायोर्हिः व्यापिपर्त्तिव्यापिपरुनइतिस्थिते। दिस्योर्ईमान् व्यापिपः व्यापिपर्त्तः। नृउस्यगुणःव्या
पिपर्त्तः। अमवर्णस्वरेपरेइवादेशोवक्तव्यः इनेहुकारस्यापुपलक्षणार्थत्वेनेनइवोषइतिसिध्यति।
क्रुकृशतिस्थिते। क्रुत्रोरिः। असवर्णस्वरेस्वरहानंगुणःएयंकः इयत्रिःइत्युतः इत्यृतिः इत्यृवइतिस्थिते। अइइ
णुस्वरादेःएएऐगुणःदिग्योर्ईमान्स्त्रीविमृग्योःएयंकःनूस्त्रुःगुणःएयंकः इणग्लोअदादिवादयोनुक्गुणःए
तिःइतःयतिस्त्यब्नेकस्वरस्यासंयोगसर्वमाप्नोतितुराड्ढूस्त्रुभ्यश्चआइदितिस्थिते। अइणएदेकमीणिःइय
तेःइणएइतिस्थिते। धातोर्नामिनःअचवर्णस्वरेस्वरहानंऐआद्यःइयादयःअनेकस्वरस्यासंयोगसर्वमाप्नोतितु
राड्ढूनृभ्यइत्यादयोअनेकस्वरत्वेपियकारोनभवतिकिंतु। इयआदयोभवन्तिभवर्णइतिदीर्घत्वेइइश्णएघइत
स्थिते। उपधायागुणःअचवर्णइयेषमवर्णदीर्घःधातुःधातूनामितिसर्वधात्वादेशोनाविधानेकघनमत्रकामिति।
अत्रलुप्तोनेआख्यातिकघनेन॥ इतिआख्यातप्रक्रिया॥ श्रीः॥ अथेतिदशविधआख्यातनिरूपणानंतरंकृत्यप्र
धानतेषांतेऽदंतानेषांप्रकृत्याऊदितिमत्वकर्त्तरीतेविशेषविधिनादत्यत्रमामान्येनाकर्त्तरिनभवति।त्वका
रान्तविशेषविधिबलाद्भावेजातेभविष्यतीनर्थःचकृणोतिति। उपसर्गप्रत्ययोक्तनामकाप्रबंधमेकंवचनमिम
स्तरंयदादेशस्यद्वंवरःमेरःडितिटेःएकाधातोरितिसर्वोक्तानिद्विधातुर्व्यतिरिक्तादिकृतइतिसूत्रमेट्

धत्तविषयंकिंत्वन्यत्रयत्किंचिन्नयत्यावमादेःवयप्रत्ययादारआदिर्यस्यसावादिर्नयस्यसावादिनयस्य
स्यात्तस्मान्ऊदितोधातोःपरस्यकृत्प्रत्ययस्यचमादेःइश्णस्सहलुप्तकृत्रूपंभवतिधातुकस्यवेइ। एषिना
इल्लइत्यादि। यहिवहोरकारस्यहत्वंभवतिढेपरेसहइतिस्थिते। द्वौहःमहवहोरःनघोर्हःधुत्रिः हुःदिद्वोलोपःस्या
द्धुस्रोरनाकोणादिकाएइतिस्थिते। त्रिःतनोतेःकःयोवकःनरःखनरतिःस्रोवेप्रत्ययःनतेकःनर्त्तकीखनतेकःखनकी
रजतेकःरजकीनदादिवादीपरेनेर्नलोपोवाकृणद्धत्रुस्रुनुरत्रकइत्यादिनाम्नःपधात्कइत्यादिनाधात्वि
त्रोषप्रत्ययवित्रोषोविधीयतेनःइणोरयवादेःसर्वधातुन्यासोभवतेजानातेश्चकप्रत्ययोभवतिज्ञातोनपि
त्याकारलोपःज्ञानातेर्वकव्यइतिप्रधयोगविनागादन्यत्रापिनेनप्रीणातीतिप्रियःकिरतीतिकिरइत्यादि। अथ
णिनिमाकेतिकंप्रधमाबहुवचनांतंजम्भूनिरुपपदोःकारांतःकर्त्तरिवाचयवादिःनद्यादेःयदादेश्चांतेनद्या
दिश्चोतोएत्यनेनचकारानुवृत्तिलोपमभ्यस्तविनेतःपचतीतिपचःपिबतीतिपाःयेवायोःआदेस्सःसत्रयेवःसुधारनाकोऽदि
तनदनशोरितिकत्वेहत्वमात्मनेपदंभवतिकृणविधानंज्ञानतेत्रयाणांभवतिकृणविधानंज्ञानातेरपिबहुधा
नेनशीनीरावणःयदणिनिइ
तिस्थितेणकारोवृधर्द्धःऽकारउच्चारणार्थःवृद्धिःस्वरहीनेनामयेद्यामिइनोशोसोहयपःनमयुक्तयःग्राहीज्यन्तो
पिशितकार्यमेवदर्शयतिचकर्वतूअव्ययपदंचकृधिनिकर्त्तरिहेतुहशादिसूत्रेणहेतुहशादिस्थिते। अहकर्त्तरि
हशादेःपत्वणत्वेस्वरहीनोअदेपरयतीपत्वंदनूशइतिस्थिते। मृदादिभ्यादयोनुकुचत्रवकाधैविध्यंनानूत्रा
प्रत्ययस्यापिनादेर्डितिडुत्वंगमाश्वरदनद्वौगाहतवानूइतिगोघ्नःस्त्रियांत्यस्यसीनादिसाधारणंतूगो
विदःअरविदःस्त्रियांचूडादेर्ङीप्रूङ्गौरादेर्ङीष्

कः दिशा अन्याद्दकुमस्वर्सम्यमानाधिकरणेऽइइइति सकारः सर्वादेशार्थः अयमिवदृशान इतिउपमानेनिन्ना धिकरणविधानवोनतघास्त्वनावदत्रोषवाचकवानूनवदादिष्वउपदेशमन्मुदकारादयःप्रत्यया भवन्ति यवदादीनाटेदीर्घवक्तव्यः चकारात्सम्मानस्यमःयमानोदृशयनइतिमदृशाः मुदृसोदृशअसूदृशाः मादृशाःइति ब्रह्मदेकवेषश्चादीर्घवयमिवदृशनेति अस्मादृशाः णिनिरतीतेः अग्निशोमेनइष्ट्वानइतिअग्निशोमेनयज्ञ इष्टशीलमस्येतिअग्निशोमयाजी। किंपूर्वत्रिषधइत्यस्यकिंधनिपूडाःकिंपूर्वस्यसुकश्चवर्जविधनियमार्थत्वात् नरपिदृशनेतावत्सचूर्णदृशेषुवकिंवेदृशनेरेवशूनरेतेएवइतिवत्सविधनियमः इनोशौओनकारलोपश्च। वृत्रंहतवान्वृत्रहामोमन्तवान्नइतिमोमन्तवान्नेमिपूपिन्नुक्। किंवाहुलात्। सर्वकादयोवर्तमानेनिर्दिष्टाइतिःयोनरुक्। ऊकवत्रिष्टमज्ञातिनपुंसिन। तत्रकवत्तत्कर्मयेचभावकार्थायेऽकः ऊतवत्रेमिइतिस्थिते। त्रितोनुमूशूत्रयोमोहमेएसेनोपःमयोगात्तस्यऊकत्वान्नूष्टुतःऊतवतीस्त्रीमकर्मण्यविवक्षायां। आगतेदेवदत्तेनेतिनावेप्रयोगःलोपस्त्वनुदात्तनामितिमलोपःस्थामीतिऊकारःस्थितमेऽकप्रत्ययोवाकिंऽवति। नावविहितस्यऊकप्रत्ययस्यनपुंसककार्यंअतेनवतीत्यर्थः गत्यर्थादेरगमकानूकत्रीरिऊकःऊतइतइदंअटितःऊविदन्यत्रापिदृशितिवचनान्नूरूपामामितिदीर्घःकोवेतिऊकप्रत्ययोमइनवति। येऽपिवकिंऽवतिद्यूतज्ञातनेगुणःप्रद्योहितअवऊकितःप्रद्योडितिवाईदोषदाहृतःआस्वप्नःआश्वसितःकुत्सनसंचलने। कुत्सितःकुत्सनः

वार्षिःऊबेऽजबाग्घिच्चघ्नतिचकारानुदुपधाद्दृइत्येतदोर्यहांऽजग्रहीनःउच्छतःस्वयनेसंप्रसारणंल्यादोदितःइतितस्यूकआद्यादिकइतिआकारईकारोऽइतोयस्यमआदीदितःतस्मान्नइतइतिइतश्चपरस्यकिंनःप्रत्ययस्यईदितश्चतिचकारानुऊकारश्चबधान्तरस्यकिंतःप्रत्ययस्यणेनवति। त्रदृतःईमेवोअग्निंशूत्वेषितेप्रवर्तितःक्तोऽसिनेइत्यादिःत्यतानारूपमेरिनिष्ठावाजिलोपःत्रीतामितिजिकारश्चबधनोधान्नोऊकप्रत्ययोऽवतिःवर्तमानेऽर्थे। अर्थिशब्दोनेःनूतेकर्मणिवृद्धनस्यनइतिअयादयःदृषशूकःवेत्यस्ययेदृषदिमिदंतकूमिनोःक्विनःइत्यत्रणौचत्रासुनिःसुःआदृशतिःआदृशनरूपेइतिघात्रोऽइघुरादेशोऽवतिकिंतिपरेऊकप्रत्ययःतथाहिःऊबेऽजवाःअश्वःअश्वयतिःअश्वयतेःअश्वयन्तीअश्वमितिकर्मणिक्तःरेफाद्धस्यतकारस्यनत्वेनवतिस्तगतिनदेःअवयजायणमुवाग्रीतिइतिग्रावरःऊणादिकईरःप्रत्ययःल्यादोदितःल्यादिश्चऊदिश्चल्यादोदितःतस्मात्ऊकेवीदीर्घोनिष्ठायां। दीर्घोनत्वेक्षीणःक्षीणवान्। क्षितायुःबधकरणेमास्मनःउहाकःस्वामीहीनःल्यादोदितात्यादिर्नास्तीनूनंदृढवान्। ल्यादिस्त्वक्त्वनंज्ञातव्यः प्यायइतिप्यायीवृद्धौधातोरूकःप्रत्ययःतस्यपीआदेशोनवति। पीनःदोदासेदेदत्तइतिमसमयेकवचनानेदोदासीति। दीर्घशोधनइत्यतइर्जः अवदातुमुखस्वरादीनांवाचक्यःस्वरादुनरस्यवाइत्यस्यवानोनवतिप्रतःप्रदनःअवसेप्रवदतोऽवजानाविकःअवदानमिष्यर्घःस्वरतोवाइतिवक्तव्यात्। क्वचित्पूर्वपदस्यदीर्घःयज्ञानीतनिदानमुद्दुदवत्रेसत्रइत्यादिःस्वरादिनिःप्रदानइतिसिद्धेःअमेनप्रदत्तःप्रनःयज्ञदेवत्रसंज्ञायज्ञावरणं। इक्ष्वाकुराजादेःशुनिशुःइष्टवदृक्तःयदिनेःचमसंप्रसारणंघत्वादेःषःऋषिनेःत्राणंद्यूअर्थविशेषनिपातनेत्रेइसंधक्तराणामानस्यनकारनिपातनंवक्तव्यं।

मानतोद्विर्वचनं धाधा मद्दतिस्थितः द्रुस्वः सर्वस्यस्मादिद्वोः कृणानाकृयेः यथानुदिधाप्यतश्चि
अस्मात्त्यादिकृमद्दतिइट्। यत्नइत्यादिकारुलोपःस्वरहीनःनिर्देश्यमितिवाऊःपंचम्यर्थकआदेशः
कैसमन्यकालिद्याहृदिःक्रियान्तरव्यवधानंऊआङ्नाद्यःपतदुपपदादतिलुप्तेदितिःअवश्यम
कारलुप्तेनद्रुद्वयंजनेयरेःनद्यंजनेचपरेःतस्यअनोयःयक्यप्रत्ययइतियंत्रानोत
व्यादीनांरुत्यइतियज्ञापनीयानांनोनुकोमोयस्यसः ओतुमनोयस्यसःमाःयस्यपंचम्यर्थेसोमा
कोमयाकोवाऊदुपधाकयप्रःऊनूउपधायोयस्यसऊदुपधस्तस्मात्धातोक्यपूत्रत्ययोभवति।नो
वकार्दयोःदनूवर्त्तनेःदृत्यत्रतोछेदनेकृत्तेःकस्वाच्छकस्वाद्योनाक्यप्रत्ययोभवति।पितव्यंकृद्रूप
वरणेःदृत्यस्यूनूस्तोस्तुत्यःदृइत्यनोदरआदृत्यइत्यादिस्त्रियांयज्ञाजावेःयज्ञादेर्द्वोनाः
स्त्रियांनावेधक्यप्रत्ययोभवतिःयज्ञोयवरणेक्यप्रत्ययःयज्ञनेइत्यःव्रजगतोव्रजनेव्रज्यःतघ्
यंज्ञायाःसमजनिःअस्यांइतिसमज्याःनिषद्यानिपत्यापिछिलाभूमिमन्यतेःअनयासमन्यागल पार्श्वेश
राविदत्यनयाःतत्रामितिद्यामस्यतेस्योमोमद्यतिस्तुत्यःत्रेरतेःअस्यामितिशय्याःअरण्यंहत्याःईयते
अनयेतिइत्याःशिबिकाःरुग्याःक्रियाइत्यादिःनोयस्त्वनदात्रतनामितिःतुशब्देनऊमाजावपिकं
चिल्लोपःस्तवितृनतोव्रद्यूहत्याइतिअत्रनकारःलोपःपश्चाल्लुक्ःअत्रुत्रवनमनुस्मृतिःवहपूर्तिस्थि
तेःसंप्रकारणंहोढःतथेहःस्तुतिःस्तुतिःढिढिलोपोदीर्घःनामयज्ञायाम्यिःऊढःरामादीर्घःज्ञानेआत्वं
घाद्यादितःआतिःवरत्राःनदृद्रणइतिचकारादरुत्यत्वयस्यवइदंभवति।सर्वत्रविर्हितोविशे ४४

शयुलक्षितेत्रयेपरेनजभवतिईश्वरेमत्तीतिःचकारानुबंधादिदंभवतियद्दीतिःयमिनिःमणिनिःघानु
निर्देशोधातुस्वरूपेवायतिरुक्तानांपीत्यर्थेयोभवतःपरिःअपूर्वकंक्रीरिपत्यतिःधातुरितिवाजावाचनदृइत्यस्य
गुणःजरःयतइतिवलोपःस्वरहीनःआबतःस्त्रियांःस्त्रीलिंगेकर्त्तरिमानकःकर्त्तरिमानकर्मणिमा
नकःकर्त्तरिमानकर्मणिमानकःकर्त्तरिमानकर्मणिमानकःकर्त्तरिमानकर्मणिमानकःकर्त्तरिमानकर्मणि
नूवोऊःनुस्थाद्दस्थाकिद्वाभवतिनेभवतीतिइत्यादौगुणःवायुहृणोतेउपिरुदादेःपरःकिद्भवतिःऊ
दिद्यादिवाइत्यादिःउषिद्यादयोवाइत्यादौसंप्रसारणंःअलंखल्वोरितिःप्रतिषेधावांकेयोरलंखल्वो
प्रयोगसर्वकालविनापिःक्त्वाप्रत्ययोभवतिःतुक्त्वाअलंसर्यतेःउदितइतिःउदितोद्वोतोःपरस्यवाइ
दृनभवतिःदृशइत्यादिवाःयएवंकर्तरीत्यस्मिन्सूत्रेकर्तृकःतस्मिन्कर्तरिस्वस्यापिनिःक्तःसंज्ञायांअनर
हरतिभवतिःक्यपूप्रत्ययोभवतिःक्त्वाप्रत्ययोभवतोत्येकेवदंतिअकृत्वागच्छतिःकृपिजेर्गुणःलघूपधस्यलोपोनिः
षःतेनविद्यायेइत्यादौनेलोपःपरिणमेयइतिस्त्रियांकृत्तिवृस्वरणेवृत्रुकारःएत्रयूपरिणमप
क्वापिनास्त्रीमांःउपस्थायांपिवेतेर्वीप्रपीयप्यायअनुदात्तनोत्रमस्यकापिवालोपःप्रणम्यकुरु
प्रणम्यप्रणतःयत्रप्रधानाक्रियायाकर्मणिउक्तःनत्रगुणाक्रियाप्राप्तावपिनकर्मविशक्तिःप्रधानशक्ति
विधानेःगुणशक्तिरनिहतवत्रघकारात्नदृनिद्राखादनूयघोदनःएकाचुग्रहेःविधरद्यापिमवद्यो
स्वरेकेतुमसोप्रनोइतिषष्ठ्यंतंपदंद्विरुच्चयंपदंवेत्यव्ययंपदंआतोलुक्ःणादौतत्प्रणमतस्यपद
उपधाव्याख्यानंनोनपदंद्विरुच्चेतिचकारानुबंधोनःनुप्रत्ययविधक्याभपिलमूलंभवतिःद्विरुक्तिर्नभवति।